

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТҮЗЕУ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
ОРТАЛЫҒЫ

ЕРТЕ ЖӘНЕ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ
БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛДІК ДАМУЫН
ТЕКСЕРУ ӘДІСТЕРІ

Әдістемелік ұсынымдар

Алматы 2019

УҚД 373
ББК 74.102
Е 74

Түзеу педагогикасының ұлттық ғылыми-практикалық орталығының ғылыми-әдістемелік кеңесімен мақұлданып, ұсынылған (2019 жылдың қараша айының 4-дегі № 23 хаттамасы).

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі мектепке дейінгі және орта білім беру Комитетімен ұсынылған (№2946/11-3/130 хат 2020 жылдың 16 наурызы).

Рецензенттер

Өмірбекова Қ.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,

Оразаева Г.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер.

Құрастырушы-авторлар

Тасжурекова Ж.Т. –ТП ҰҒПО-ның Қазақ тілінде оқитын ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларға арнайы білім беру зертханасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент;

Сейсенова А.Д. – аға ғылыми қызметкер, филол.ғ.к., доцент;

Тулебиева Г.Н. – аға ғылыми қызметкер, педагогика магистрі;

Ибатова Г.Б. – аға ғылыми қызметкер, педагогика магистрі.

Ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың тілдік дамуын тексеру әдістері/ құраст.: Тасжурекова Ж.Т., Сейсенова А.Д., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. – Алматы ТП ҰҒПО, 2019. – 60 б.

ISBN 978-601-7131-95-1

Әдістемелік ұсынымдар ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу тілінің қысқаша сипаттамасы, бала тілін тексеру ерекшеліктері, баланың сөйлеу тілінің әртүрлі жақтарын (сөйлеу тілінің дыбыстық мәдениеті, грамматикалық құрылымы, лексикалық құрамы және байланыстырып сөйлеу) тексерудің диагностикалық әдістемелерін құрайды.

Аталмыш әдістемелік нұсқаулық практикалық қызметкерлер, студенттер, магистранттарға әртүрлі жастағы мектепке дейінгі балалардың сөйлеу тілін диагностикалауды ұйымдастыру мен жүргізуде көмек көрсетеді. Әдістемелік құралмектепке дейінгі мекемелердің әдіскерлері мен тәрбиешілері, психологтары мен ата-аналары, баланың сөйлеу тілінің белсенділігіне мүдделі барлық тұлғаларға пайдалы болады.

УҚД 373
ББК 74.102

ISBN 978-601-7131-95-1

©ТП ҰҒПО, 2019

© Тасжурекова Ж.Т., Сейсенова А.Д., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. 2019

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	4
1 Ерте және мектепке дейінгі жастағы баланың сөйлеу тілін тексеру ерекшеліктері.....	6
2 Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін тексеру.....	9
2.1 Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілінің сипаттамасы.....	10
2.2 Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін түсінуін зерттеу.....	16
2.3 6 айдан 2 жасқа дейінгі балалардың сөздік қорын зерттеу.....	22
2.4 Тәжірибені ұйымдастыру және зерттеу әдістері.....	25
3 Екі-төрт жастағы балалардың сөйлеу тілінің дамуын тексеру.....	28
3.1 Екі-төрт жастағы баланың сөйлеу тілінің дамуының сипаттамасы.....	28
3.2 Дыбыс айту мәдениеті.....	28
3.3 Сөздік қорының қалыптасуы.....	30
3.4 Тілдің грамматикалық құрылымының қалыптасуы.....	33
3.5 Байланыстырып сөйлеуі.....	33
4 Төрт-алты жастағы балалардың сөйлеу тілінің дамуын тексеру.....	40
4.1 Төрт-алты жастағы баланың сөйлеу тілінің дамуының сипаттамасы.....	40
4.2 Сөйлеудің дыбыстық мәдениеті.....	42
4.3 Сөздік қорының қалыптасуы.....	45
4.4 Тілдің грамматикалық құрылымының қалыптасуы.....	47
4.5 Байланыстырып сөйлеуі.....	50
ҚОРЫТЫНДЫ.....	54
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	57

КІРІСПЕ

Адам баласы туралы ғылымдар кешенінде басты орын алып отырған қазіргі заманғы тіл теориясының өзекті мәселелерінің бірі ретінде балалардың ана тілін меңгеру үдерісі – сөйлеу тілінің онтогенезін зерттеп, түсіндіруде тиімді жолдарды іздестіру болып табылады. Сол себепті Түзеу педагогикасының ұлттық ғылыми-практикалық орталығының Қазақ тілінде оқитын ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларға арнайы білім беру зертханасының ғылыми қызметкерлері ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың ана тілін (қазақ тілі) меңгеру ерекшеліктерін зерттеу саласында белсенді түрде жұмыс жүргізуде.

Зертхана ұжымының онтолингвистикалық бағыттағы зерттеулерінің мақсаты ретінде төмендегідей сұрақтарға жауап іздеу болып табылады: бала ана тілін қалайша меңгереді?; жас ерекшеліктерін қосқанда баланың сөйлеуі және тілдік қабілеттерінің пайда болу, қалыптасу және ары қарай даму ерекшеліктері қандай?; балалардың ана тілін (қазақ тілі) жақсы меңгеру заңдылықтары мен факторлары неде?

Зерттеудің міндеттеріне мыналар жатады: психологиялық-педагогикалық, лингвистикалық және әдістемелік әдебиеттерді талдау; ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу тілі онтогенезі барысында ана тілінің тілдік жүйесінің компоненттерінің қалыптасуы және сөйлеу тілін қолдануы арқылы қарым-қатынас құру дағдыларының заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтау; сонымен қоса қазақ тілді балалардың сөйлеу тілі қабілеттерінің онтогенездегі ерекшеліктерін жүйелеп, жалпылау.

2019 жылғы зерттеулер Алматы қаласы мен Алматы облысының ерте жастағы балаларының ата-аналарын тауып, іріктеу арқылы жүргізілді. Онымен қоса зерттеу базасы ретінде Талдықорған қаласындағы қазақ тілді №3 «Балбөбек» бөбекжай-балабақшасы МҚҚК-ы (тәжірибеге 2 жастан 4 жасқа дейінгі балалар және жеке бақылауларын күнделіктерге енгізу жазбаларын жасауға ниет танытқан олардың ата-аналары қатысты), Тараз қаласының Білім бөлімінің №30 «Назерке» бөбекжай-балабақшасы МҚҚК-ы (тәжірибеге 60 қазақ тілді бала қатысты, олардың 25-і 4 жасқа дейін, 25-і 5 жасқа дейін және 10-ы 6 жасар).

Зерттеудің диагностикалық құралдары: бақылау, сауалнама жүргізу, практикалық қызметкерлер және балалардың ата-аналарымен сұқбат құру, ерте жастағы балалардың сөйлеу тілінің даму деңгейін анықтауға арналған және қазақ тілді балаларға бейімделген сауалнама нұсқасын (The Mac Arthur Communicative Development Inventory) апробациядан өткізу, сөйлеу тілі

карталары мен 2 жастан 6 жасқа дейінгі балаларды мектепке дейінгі мекемелерде зерттеудің тәжірибелік материалдарын талдау.

Әдістемелік ұсынымдарға тіркелген қосымшаларда ерте жастағы казак тілді балалардың ата-аналарының келісімімен апробациядан өткен әртүрлі авторлардың диагностикалық әдістемелері берілген, сонымен қатар казак тілінде жұмыс атқаратын балабақшалардың мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасау әдістері ұсынылған.

Әдістемелік құралдың бірінші тарауы ерте және мектепке дейінгі жаста баланың сөйлеу тілін тексерудің өзектілігі және қазіргі таңда зерттеу қажеттілігіне арналған.

Екінші тарауда сөйлеу тілінің дамуының сипаттамасы, ерте жастағы баланың ересек тұлғаны түсінуі, сөздік қорының ерекшеліктері, онымен қоса ерте жастағы балалардың сөйлеу тілінің даму деңгейін анықтауға арналған диагностикалық әдістер берілген.

Үшінші тарауға мектепке дейінгі кіші жастағы балалардың сөйлеу тілінің даму ерекшеліктері, сонымен қатар 2 жастан 4 жасқа дейінгі балалардың сөйлеу тілінің даму деңгейін анықтауға арналған диагностикалық әдістер: сөйлеу тілінің дыбыстық жағы, сөздік, сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымы, байланыстырып сөйлеуі (диалогтық және монологтық) енген.

Төртінші тарауда 4 жастан 6 жасқа дейінгі балалардың сөйлеу тілін зерттеу материалдары және балалардың әдеби шығармаларды қабылдау әдістері берілген. Осы тарауда ұсынылған диагностикалық әдістер негізгі білім беру бағдарламаларының талаптары және мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілі деңгейіне сәйкес келеді.

Аталмыш әдістемелік ұсынымдар «Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды оқыту, психологиялық-педагогикалық қолдау, әлеуметтік оңалтуды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету» тақырыбы негізінде 2019-2021 жылдарға арналған арнайы білім беру саласындағы «Ғылымның дамуы» атты 217 бюджеттік бағдарламасы бойынша қолданбалы ғылыми зерттеулер аумағында (Бағдарламаның мемлекеттік ғылыми-техникалық бағдарламалар тіркеу тізіліміне енгізілгені туралы куәлік, шифры О.0923) дайындалған.

Жоғарыда көрсетілген тақырыпқа сәйкес Қазақ тілінде оқитын ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларға арнайы білім беру зертханасының ғылыми қызметкерлері төмендегідей мәселелерді шешуге кірісті: ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу тілі онтогенезі барысында ана тілінің тілдік жүйесінің қалыптасуы. Зерттеулер 2019-2021 жылдарға жоспарланған. 2019 жылы, яғни бірінші кезеңде, «Ерте жастағы және мектеп жасындағы балалардың сөйлеу әрекетін дамыту мәселелерін зерттеу» тақырыбы қарастырылды.

1. ЕРТЕ ЖӘНЕ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАНЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ТЕКСЕРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бала тілінің дамуын диагностикалау мектепке дейінгі білім берудің міндетті түрдегі құрамдас бөлігі болып табылады. Ол көп жағдайда баланың мектепке дейінгі ұйымдардың педагогтары, ата-аналары және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасын анықтайды. Сәбидің жеке тұлғасының жан-жақты дамуы баланың сөйлеу тілінің даму деңгейінің оқыту үдерісінде дұрыс бағаланғанына қарай белгіленеді. Осы мақсатта белгілі бір әдіс-тәсілдер және ойын түріндегі тапсырмаларды қолдана отыра балалардың сөйлеу тілінің әртүрлі жақтарының даму жағдайын тексеруді жүйелі түрде жүргізу керек.

Ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу тілін меңгеру деңгейі тілдің түрлі тармақтарын (фонетика, лексика және грамматика) игеру жағдайына қарай болады. Онтогенездің ерте кезеңдерінің адам психикасының ары қарайғы даму сатыларына әсер ететіндігі жалпыға мәлім жағдай. «Ерте жастағы кезеңдерде пайда болатын психологиялық жаңа құрылымдар жеке тұлғаның жан-жақты дамуы үшін маңызды, адам баласының қалыптасуына қайталанбас ерекше үлесін қосады» [1].

Тәрбиеші топтың барлық балаларының сөйлеу тілінің даму жағдайын білгенде ғана сөйлеу тілінің дамуы бойынша дұрыс әрі нақты жұмыс жүргізілуі мүмкін. Бұл жағдай оған балалардың материалды меңгеруіне қарай өз қызметін жөнді жоспарлап, топтағы сабақтардың мазмұнын түзетуге ықпал етеді. Сөйлеу тілін таңдамалы түрде зерттеу педагогқа балалардың материалды меңгеруін бақылап, сабақтарда белгілі бір әдістемелік амалдардың тиімділігін нақтылауға мүмкіндік береді.

Сөйлеу тілін диагностикалау тәжірибесі әр баланың жеке тұлға ретінде сөйлеу тілін меңгеруде өз жылдамдығы бар екендігін көрсетеді. Сөйлеу тілінің даму «нормаларын» біле отыра педагог әр жастағы топта жұмысты дұрыс ұйымдастырып, дер кезінде балаларға кәсіби көмек атқара алады.

Диагностика дегеніміз – жеке тұлға не топтың қол жеткізген даму деңгейін нақты бағалау әдістерінің кешені. Сөйлеу тілі көптеген факторлардың әсеріне түсетін, қарым-қатынас, тану және өзін таныту құралы болатын күрделі түрдегі психикалық қызмет болып табылады. Сөйлеу тілінің дамуы ана тілін түсіну және оны қолдану икемін дамыту ретінде қарастырылады.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерде сөйлеу тілін диагностикалаудың төмендегі міндеттері анықталған:

- сөйлеу тілінің жағдайын анықтау;

- сөйлеу тілінің динамикасын белгілеу;
- сөйлеу тілінің белгілі бір жағын дамыту жоспарын анықтау;
- қалыпты жағдайдағы сөйлеу тілінің дамуының сәйкестігі/сәйкес еместігін белгілеу.

Балалардың сөйлеу тілін зерттеуде негізгі екі бағыт бар:

1. Ақыл-ой дамуының көрсеткіштерінің бірі ретінде сөйлеу тілін зерде қызметіне байланысты зерттеу. Осы бағыттағы жұмыс барысында диагностикалау үдерісі зерде дамуы деңгейін байқататын қызметтер бойынша жүргізіледі;

2. Сөйлеу тілін барлық жағынан зерттеу. Осы бағытта сөйлеу тілінің барлық жақтарын (фонетика, сөздік (лексика), грамматика, байланыстырып сөйлеу) диагностикалау болады.

Сөздікті тексеру барысында төмендегілерді анықтайды:

- сөздіктің сандық әрі сапалық құрамы;
- сөздің мағынасын түсіну, оның жалпылану дәрежесі;
- тілдің көркем амалдарын қолдану және оларды байланыстырып сөйлеуге қосу икемі.

Сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын тексеру барысында мыналар анықталады:

- грамматикалық құрылымдарды түсіну;
- сөздерді өзгерту икемі;
- жаңа сөздерді құру икемі;
- сөйлемдер құру икемі.

Сөйлеу тілінің дыбыстық (фонетикалық) жағын тексергенде төмендегілер анықталады:

- фонематикалық қабылдауы;
- дыбыс айтуы;
- сөйлеу тілінің интонациялық мәнерлілігі.

Байланыстырып сөйлеуді зерттегенде мыналар белгіленеді:

- диалогтық сөйлеу тілі дағдыларын меңгеру;
- монологтық сөйлеу тілін меңгеру (сурет, ойыншық, есте сақтау және берілген тақырып бойынша әңгіме құру мен мазмұнын айту).

Сөйлеу тілін диагностикалаудың негізгі әдісі ретінде сөздік формадағы ойын тапсырмалары және көрнекі материалдарды қолдану болып табылады. Байланыстырып сөйлеудің даму деңгейі ұсынылған мәтіндердің мазмұнын айту және өздігінен әңгімелеу негізінде белгіленеді.

Тәжірибе көрсеткендей ата-аналардың өз балаларының сөйлеу тілін бақылау сөйлеу тілінің даму заңдылықтарының маңызды қайнаркөзі болып табылады. Онымен қоса ортаның әсері, психикалық және дене дамуы мен басқа да факторлардың әсерімен баланың ана тілін меңгерудің жеке ерекшеліктері байқалады. Сол себепті сөйлеу тілін диагностикалауда бақылау әдісі маңызды орын алады. Баланы әртүрлі әрекеттер (ойын, қарым-

катынас, жұмыс жасау) барысында бақылау педагогқа көптеген сөйлеу тілі икемдерін (мысалға, диалогтық сөйлеу тілін меңгеру, сөйлеу тілінің грамматикалық дұрыстығын сақтай және интонациялық мәнерлілікті ұстана отыра өз ойын байланыстыра білдіру) анықтауға көмек болады.

Сөйлеу тілінің даму деңгейін нақтырақ анықтауға балаларды жеке түрде тексеру ықпалдасады. Тексеріс уақытын қысқарту мақсатында диагностикалық тексеріс әдістерін қосатын бақылау-тексеру сабақтарын өткізуге болады. Тапсырмаларды балаларға қызықты түрде берген жөн.

Диагностикалық тексеріс нәтижелерін бағалау әртүрлі әдістермен болуы мүмкін:

- талдау қол жеткізді не қол жеткізбеді деген көрсеткіштермен жүргізіледі;

- белгілі бір көрсеткіштерге (жоғары, орташа, төмен деңгей) сәйкес қол жеткізген нәтижелер деңгейін жіктеу.

Сөйлеу тілін диагностикалау арқылы тексеру жылына үш рет (оқу жылының басында, ортасында және соңында) өткізілуі мүмкін. Диагностикалық тексерудің нәтижелерін кесте түрінде берген дұрыс.

Диагностикалық тексерудің нәтижелерін талдау негізінде балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері және мықты не әлсіз жақтарын байқататын топтың сөйлеу тілінің сипаттамасы берілуі мүмкін. Диагностикалық тексерудің нәтижелері педагогтарға балалардың сөйлеу тілінің жеке сипаттамалары жасауда, сөйлеу тілімен жұмыс жасау әдістері, амалдары мен технологияларын таңдауда, балалармен оқыту және түзету жұмыстарын жоспарлауда көмек болады.

Сөйлеу тілін диагностикалауда бақылау әдісі маңызды орын алады.

Бала өмірінің алғашқы жылдарындағы сөйлеу тілінің дамуының рөліне баға беру қиын. Сөйлеу тілін меңгеру баланың қабылдау, есте сақтау және ойлау үдерістерін қайта құрып, бала әрекеттерінің барлық түрлері мен әлеуметтенуін (нақты айтатын болсақ, ересектер және құрбы-құрдастарымен) жетілдіре түседі.

Сонымен, баланың ерте жасында сөйлеу тілінің дамуы және когнитивті саласының қалыптасуы – теориялық және практикалық маңызы бар мәселе. Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін диагностикадан өткізу маңызды, себебі 2-3 жасар баланың белсенді түрде қалыптасып келе жатқан миының икемділігі одан кейінгі кезеңдегі сөйлеу тілінің қалыптасуындағы көптеген кемшіліктердің орнын толтыруға мүмкіндік береді.

2. ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ТЕКСЕРУ

Бала өмірінің ерте жасы психикалық және басқа да қызметтерді қалыптастыруға ең қолайлы кезең болып табылады. Бұл кезең – психологиялық-педагогикалық тұрғыдан әсер ету үшін де ең тиімді жас. Ерте жастағы әрбір күн де, әрбір апта да, әрбір ай да, әрбір жыл да өте маңызды және бағалы болып саналады.

Ерте жастағы бала психикасының және басқа да сипаттарының дамуының негізгі көрсеткіштеріне: баланың денесінің өсуі мен сөйлеу тілінің, сондай-ақ заттық және басқа да қызметтерінің дамуы жатады. Осы жастағы баланың қарым-қатынасындағы ерекшеліктері ретінде баланың әлеуметтік қатынастарға енуін атауға болады. Бұл үдеріс ересек адамдармен қарым-қатынасының өзгеруіне қарай жүреді, заттық қызметте ересек адамдармен қатысым әрекеті арқылы сөздердің мағынасын меңгеру, оларды заттар және құбылыстардың бейнесімен байланыстыру үшін негіз құралады. Ересек адамдармен арадағы бұрынғы қатынас түрлері (әрекетті көрсету, қимылдарды орындап, басқару, қалағанын ым-ишарат арқылы білдіру) келесі кезеңде жеткіліксіз бола бастайды. Баланың затқа, оның қасиеттеріне және олармен жасалатын әрекетке деген қызығушылықтары өсе түскендіктен, ол өзге адамдармен үнемі қарым-қатынаста болуға тырысады. Дегенмен бала оларға сөйлеу тілін меңгеру арқылы ғана қол жеткізе алады. Балада сөйлеу тілінің қалыптасуына қарай сөйлеу тілі қарым-қатынастың және әр түрлі психикалық үдерістердің жанама құралдарының жүйесіне айнала отырып, бірнеше даму кезеңдерінен өтеді. Бұл сөйлеу тілінің қалыптасуы мен дамуының коммуникативтік факторының рөлі болып табылады.

Ерте жас сөйлеу тілін меңгерудің сензитивті кезеңі болып табылады. Сәбилік кезеңде фонематикалық есту қабілетінің негіздері қалыптасып, дыбыстардың айтылуына жаттығу болып, алғашқы сөздерді түсініп, айтумен ерекшеленіп, одан кейінгі кезеңдерде ересек тұлғалармен қарым-қатынас құруға мүмкіндіктер кеңейе түседі. Бұл кезеңде ересек адамдардың әрекеттері мен талаптарына қатысты болатын жайттар көп. Мәселен, тек қана күтіп-баптаумен шектелген, онымен қарым-қатынас жасалмаған бала бұзылыстар және артта қалушылықпен ерекшеленеді.

Ерте жастағы сөйлеу тілінің дамуы екі бағытта болады: ересек тұлғалардың сөйлеу тілін түсіну және баланың өзінің белсенді сөздігі қалыптасады. Заттар мен қимыл-әрекеттерге қатысты сөздерді қолдану бірден туындап, қалыптаспайды. Бастапқыда түсіну нақты зат не әрекетке байланысты емес, толық жағдаятқа қатысты болады. Мысалға, бала үнемі

бір адаммен қарым-қатынас құру барысында сол кісі айтқан сөздерге байланысты әрекеттерді орындаса, өзге адам ол сөзді атағанда түсінбей қалуы әбден мүмкін. Сондықтан бұл кезеңде ым-ишараның да маңызы зор.

Сөйлеу тілін меңгеру баланың психикалық тұрғыдан дамуына өте маңызды әсер етеді. Біртіндеп сөйлеу тілі баланың әлеуметте өз орнын алып, қоғамдық қатынастарда тәжірибеге иеленіп, оның өзге тұлғалармен қатар әрекеттенуіне әкеледі. Сөйлеу тілінің дамуының әсерінен баланың бойындағы психикалық үдерістер өзгеріске ұшырап, ақпаратты қабылдау мен талдауы, ойлауы мен өзге де қызметтерінде тың нәрселер пайда болады.

2.1 Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілінің сипаттамасы

Ерте жастағы баланың сөйлеу тілінің шығуы, дамуы, қалыптасуы және оның ерекшеліктері туралы ақпарат пен деректер тіл мамандары ғана емес, сондай-ақ психологтар, педагогтар мен логопедтер және өзге де мамандық иелеріне пайдалы және өте қажет. Әрбір жас кезеңдерінде баланың қалыпты деңгейдегі сөйлеу тілінің қандай болатынын білмеген жағдайда, баланың сөйлеу тілінде бұзылыстарды қалай анықтауға болады? Балалардың сөйлеу тілінің дер кезінде шығуына қалай ықпалдасуға болады? Балалардың сөйлеу тілін қалай жетілдіре аламыз? Біздің ғылыми жұмысымыз осы мәселелерді анықтауға және оны ғылыми тұрғыдан негіздеуге бағытталған.

Лингвистика (лат. *lingua*– тіл) – тіл туралы ғылым. Адамның табиғи тілі мен оның жалпы құрылысының заңдылықтары, қолданылуы мен дамуын зерттейтін ғылым саласы. Тіл білімі әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдарымен, психология, физиология, педагогика, медицина және т.б. ғылымдармен тығыз байланысты. Тіл білімі де басқа ғылым салалары сияқты бүгінгі таңда интеграциялық және дифференциалдық үдерістерді бағындыра кешіруде. Осы үдерістердің нәтижесінде тіл білімінің жаңа бағыттары қалыптасуда. Баланың сөйлеу тілінің лингвистикасы – бір мезгілде жаңа да байырғы ғылым саласына жатады. Себебі бала тілі ғылыми тұрғыдан бұрынырақ зерттелмегенімен, баланың қалай сөйлейтіні практикалық және ғылыми тұрғыдан жүздеген жылдар бойы қызығушылық тудыруда. Бұл үдеріс әсіресе ХХ ғасырдың ортасынан бастап күшейе түсті. Оған дәлел біраз жыл бұрын ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастырып, бастаған филология ғылымдарының докторы, профессор С.Н. Цейтлин басқарған А.И. Герцен атындағы Ресей Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің Бала тілі кафедрасының ұжымы болып отыр (Санкт-Петербург).

Батыс және Ресей мамандары ерте жастағы баланың сөйлеу тілі саласындағы материалды жинау техникасы, тәжірибелерді әзірлеу,

алынған материалдарды автоматты түрде талдау бойынша бізден көш ілгері. Қазақстандық логопедтер әлі күнге дейін ресейлік маман, филология ғылымдарының докторы, профессор Александр Николаевич Гвоздевтің жұмыстарын басшылыққа алып отыр [2-4]. А.Н. Гвоздев өзінің баласы Женяның сөйлеу тіліне лингвистикалық түсініктемелер бере отырып, күнделік түрінде зерттеу жүргізіп, баяндаған. Күнделіктің өзі 1981 жылы жарыққа шыққан, бұндағы материалдар психологтар, тіл мамандары, педагогтар мен логопедтерге таныс. Ресейлік ғалымдардың ерте жастағы баланың сөйлеу тілі лингвистикасы бойынша ғылыми жұмыстары ондаған жылдар бойы осы бақылауларға негізделген. Баланың табиғи дамуы туралы мәліметтердің маңызды көзі болып табылатын күнделіктердің тарихы алыста жатыр. Ч. Дарвин, И. Тэн, К. және В. Штерндер т.б. атақты ғалымдардың өздері де ата-ана ретінде өз балаларына қатысты күнделік жүргізген. 1920-жылдардың соңында күнделік түрінде бекітілген бір баланың сөйлеу тіліне негізделген «жалғыздаған» лонгитюд кезеңін «кросс-секциялық студия» (балалардың сөйлеу тілі үлгілерін салыстыру), ал 1960 жылдары алдыңғы екі кезеңнің әдіснамалық жетістіктерінің синтезі, балалардың сөйлеу тілін динамикалық салыстыру түріндегі «лонгитюдтік кесілімдік студия» кезеңі ауыстырды. Күнделіктердің орнына алдын ала белгіленген уақыт интервалдарымен жазылатын баланың сөйлеу тілінің фрагменттерінің ресми жазбалары келді. Бұл да лонгитюд түрінде болғанымен, онда күнделіктегідей кездейсоқ жазбалар болмайды.

Баланың сөйлеу тілін жазатын, автоматты түрде тексеретін компьютерлік жүйелердің құрылуы, баланың сөйлеу тілінің лингвистикасы тіл білімінің осы саласын келешегі бар және алдыңғы қатардағы ғылым салаларының біріне айналдырды. Әр түрлі балалардың сөйлеу тілінің үлгісін салыстыру сан алуан түрлі статистикалық тәсілдерді пайдалануға, алдын ала жоспарланған тәжірибелерді жүргізуге, баланың сөйлеу тілі әрекетін зерттеушіге қажетті жаққа бағыттауға мүмкіндік тудырды.

Адам сөйлей бастауы үшін ең алдымен ол сөйлеу тілін қабылдау мен тудыруды қамтамасыз ететін құрал түріндегі тілді меңгеруі қажет. Тіл – адамзат қоғамында қатынас, сөйлесіп, пікір алысудың құралы ретінде қызмет атқаратын құбылыс. «Тіл» немесе «тіл дамыту» – пәнаралық түсінік: ол лингвистикалық, психологиялық және әдістемелік әдебиеттерде кездеседі. Лингвистика тіл және оның даму заңдарын зерттесе, психология адамның бір-бірімен қатынаста ойын, еркін, сезімін және пікірін жеткізу үшін тіл материалдарын қолдану үдерісі – сөйлеуді зерттейді.

Тіл дегеніміз – сөздік белгілердің жүйесі. Ал белгі – шындық пен болмысты білдіретін бөлшек. Тіл арқылы ойымызды басқа біреуге жеткіземіз. Ақыл-ой жетістігі болып табылатын, ақиқат, өмірдің бейнелуін қамтамасыз ететін ең жоғарғы таным-түйсік адамға ғана тән және ол сөйлеу актісімен тікелей байланысты қасиет. Демек, адамдар бұл бейнелерді қалыптастыруда

тілді пайдаланады, бір-бірімен қарым-қатынасқа тіл арқылы түседі, бейненің бар болмысын суреттеу үшін бір-біріне ойын жеткізу мақсатында тілдік құрылымдарды түзеді. Тіл мен сөйлеу жайындағы ғалымдардың пікіріне келсек, ерекше концепция – Ф. де Соссюрдің тұжырымы. Оның пікірінше тіл дыбыстың өзі, дыбысталуы. Яғни, тіл барлық дыбыстық таңбалардың жиынтығы болса, сөйлеу дыбысталудың жиынтығы [5, 27]. Ғалым тілмен сөйлеуді ажырата келіп, олардың әрқайсынына тән айырмашылықтарды нақтылап көрсетеді.

Тіл – әлеуметтік, ал сөйлеу – жеке құбылыс. Тіл – тұрақты және ұзақ өмір сүретін үдеріс, ал сөйлеу – тұрақсыз және жиі өзгеріп отырады. Тіл адамның миы және санасымен бірге өзі қалыптасатын, ал сөйлеу әркімнің өзі дамытып отыратын үдеріс. Тіл – психикалық құбылыс, ал сөйлеу – психофизикалық құбылыс. Осылайша, тіл мен сөйлеудің ара жігін ажырата келіп, олардың өзара тығыз байланысты екенін де атап өтеді. Тіл әр түрлі санаттағы тілдік бірліктердің (дыбыстар, морфемалар, сөздер, сөйлемдер) жиынтығынан, сондай-ақ оларды құрылымдау мен қолдану ережелерінен құралады. Сөйлеу тілі әрекеттердің ерекше түрі, сөйлеу тілінің туындауы мен қабылдауы бойынша әрекеттердің жиынтығы. Ол белгілі бір мазмұнды мәтінге көшіру (сөйлегенде) және мәтіндердің мазмұнынан алу (есту), сондай-ақ жаңа бірліктерді өндіруге (соңғы кезде «лингвокреативтік» атауы беріліп жүрген) байланысты үдерістер. Белгілі бір тілде сөйлеу үшін алдымен тілдік бірліктерді, сонымен бірге оларды сөйлеу тілдік әрекетте пайдалану ережелерін меңгеру керек. Ерте жас сөйлеу тілін меңгерудің ең тиімді кезеңіне жатады. Мектепке дейінгі кезеңдегі сөйлеу тілінің қарқынды дамуы баланың заттық әрекетімен тығыз байланысты болады.

Бала өмірінің алғашқы жылында айналасындағы заттар, тұлғалар мен құбылыстардың барлығына қызығушылық танытады, ол бәрін көргісі, танығысы және ұстағысы келеді. Бұл баланың мүмкіндігіне сәйкес келмейді, сол себепті бала ересек адамның көмегіне тәуелді болады. Сонымен бірге балада бар қарым-қатынас құралдары (ым-ишарат, мимика, жеке сөздер) өзінің түсінікті болуына, қарым-қатынастағы қажеттілікті қанағаттандыру үшін жеткіліксіз болады. Туындаған қайшылық қарым-қатынастың жаңа түрі – белсенді өзіндік сөйлеу тілінің пайда болуымен шешіледі. Өзіндік сөйлеу тіліне көшу – бұл баланың психикалық дамуындағы маңызды кезең. Бұл ең алдымен сәбилік кезеңнен ерте жасқа көшу кезеңі.

Баланың сөйлеу тілін ерте жастан бақылау өте маңызды әрекет. Ол ересек адамның дауысы мен интонациясына еліктеп, ана тіліндегі дыбыстарды және дыбыс тіркестерін қайталау былдырдан басталады. Баламен қарым-қатынас кезінде ата-аналар өз әрекеттерін орындағанда ишарат пен мимиканы ғана емес, сөйлеу тілін де қолданады. Сонымен бірге ересек адамның сөйлеу тілінде диалогтық құрылым айқын байқалады, бұнда ересек адамның балаға қойған сұрағы мен сол сұраққа өзінің жауап беруі басты орын ала-

ды. Балада белсенді сөйлеу тілінің пайда болуынан ертерек ересек адаммен әрекет ететін (сұрақ қоюшы және жауап беруші) сұқбаттар туындайды және дамиды. Балада сөйлеу қызметінің сөздік түрінің қалыптасуының басында (1 жас шамасында) баланың ишарат тілі мен мимиканы түсіну қабілеті дамудың жоғары деңгейіне жетеді және сөйлеу тілін түсінудің алғышарты болып табылатын енжар сөздіктің қалыптасуына ықпалдасады.

Баланың сөйлеу тілі ерте жаста, әсіресе екі жасқа дейін белсенді түрде дамиды. Бұл кезде сөйлеу тілін дамытуға қажетті көмек алмаған балалар кейіннен бұндай олқылықтарды үлкен қиындықпен жеңеді. Осы кезеңде баланы сөзді өзі қолдануға үйрету керек, белсенді сөйлеу тілін және оған деген саналы түрдегі қажеттілігін туындату керек, белсенді сөздік қоры балаға өз ойын білдіруге көмектеседі, бұл үшін балаға қорықпай сөйлеуге мүмкіндік беріп, оның қоршаған ортаға деген қызығушылығын қолдау керек. Бала алдымен тек қана қабылдаған, содан кейін түсінген сөздерді, белгілі бір жағдайларда өз бетімен және мақсатты түрде айта бастайды.

Біз өз кезегімізде жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жаңа туған нәрестеден бастап ерте жастағы балалардың сөйлеу тіліне дейінгі дайындық кезеңі мен сөйлеу тілінің қалыптасуын шартты түрде екі кезеңге бөлдік:

I Баланың сөйлеу тіліне дейінгі дайындық кезеңі:

- нәрестелік кезеңге тыныс алу жүйесінің дауыстық реакциясын жүзеге асыруға дайындығы жатады, ол жаңа туған сәбидің жылауы, яғни *«іңгәләу»*;

- тек сәби тілінде ғана болатын дауыссыз дыбыстар басым болатын *«әгулеу»*;

- дауыссыз дыбыстарға қосылған дауысты дыбыстардың «әндете» айтылуынан туындайтын «уілдеу»;

- тамақтық, жұтқыншақтық, еріндік шулар мен белгісіз жеке сөздік дыбыстар, еліктеуден туатын жіктелмеген дауыстық дыбыстардан тұратын сөйлеу тілінің алғашқы формасы ретіндегі *«былдыр»*. Бұл жағдай негізінен 3 айдан 6 айға дейінгі кезеңде басталады. 6 айдан асқанда сөздік дыбыстардың құрылуы мен буындарды синтездеу, олармен сыртқы тітіркендіргіштерге жауап беру байқалып, болып жатқан жағдайға байланысты 4-5 былдыр сөзді пайдалана бастайды. 9-12 ай ішінде буындар тізбегін синтездеу және оларды автоматтандыру болады.

Бала өмірінің алғашқы апталарынан бастап әлеуметтік байланысты қажет етеді. Сәби оны бағып-қағатын ана (не өзге тұлғаның) арасында сөйлеу тіліне зор әсер ететін ішкі рухани байланыс пайда болады. Осы байланысты үзбей жалғастыруға екі жақ та (бала мен ересек адам) барын салады. Ол үшін негізгі құрал ретінде сөйлеу тілін пайдаланады. Сөйлеу қажеттілігі мен тілдік орта сияқты екі фактордың бірлесуі ғана баланың сөйлеу тілінің дамуына мүмкіндік береді. Ерте жастағы бала айналадағы барлық дыбыстарға

құлақ түріп, оларға еліктеуге тырысады. Жануарлардың дыбыстауы, құстар әуені, музыкалық аспаптардың дыбысы т.с.с. баланың қуанышты эмоцияларын тудырып, оларда тілдік реакциялардың болуына себеп болады. Дегенмен адам дауысының басты рөл атқаратынын жоққа шығаруға болмайды. Ана бұны іштей сезінгендіктен баламен үздіксіз тілдесуді қалайды. Бала анасының айтқандарын түсінбесе де, оны зер салып тыңдайды, ернінің қимылын бақылайды, сөйтіп сөйлеу тілін тек есту арқылы ғана емес, көру арқылы да қабылдайды, онымен қоса анасына еліктейді, жымияды, ым-ишарасын қолданады, былдырлайды.

II Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілінің даму кезеңіне «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасына» сәйкес 1 жас пен 2 жас аралығы кіреді. Бір жасқа келген кезде бала дауыс аппаратын жаттықтыруын аяқтайды, ол сөйлеу тіліне саналы түрде еліктей бастайды. Кейін ол жақсы меңгерген түсінікке байланысты алғашқы сөздерді саналы түрде айтады. Бұл байланыс баланың рефлекторлық қорынан алынған сөздерді үлкендер бірнеше рет қайталауы арқылы орнығады. Алдымен естіген сөздерді ұғыну қалыптасады. Сөйлеу тілін белсенді қолдану қабілетіне қарағанда түсіну әрекеті ерте байқалады. Балалар өздері сөйлемей тұрған кезде-ақ айтылған сөзді ұға бастайды. Жалпы адам баласында енжар сөздік қоры белсенді сөздік қорымен салыстырғанда сандық жағынан артық болады.

Екі жасар балада қарым-қатынасқа араласу мен қоғамға ынтығу байқалады. Бала өз қалауын сөзбен жеткізуді меңгерген соң ол өзін тыңдау, онымен әңгімелесуді талап ете бастайды. Баланың осы қажеттілігін сөйлеу тілін дамыту мақсатында кең пайдалану керек. Өйткені көп әрі саналы түрде сөйлескен баланың жеке дамуы қарқынды болып, сөйлеу тілі тез қалыптасады. Бұл жастағы баланың сөйлеу аппараты толық жетіле қоймағандықтан кейбір дыбыстар мен сөздерді бала мүлдем айтпайды немесе бұрмалап айтады.

Баланың ойлауы көрнекі-әрекеттік және көрнекі-бейнелік сипатта болғандықтан, ол ең алдымен көрнекі түрде ұсынылған немесе оның іс-әрекетіне қолжетімді заттардың аттарын меңгереді. Бұнымен баланың сөздік қорында абстрактілі ұғымдардың болмауын да түсіндіруге болады. Жасы өскен сайын балада тілдік қарым-қатынасқа қажеттілік туады. Ол бір нәрсені алғысы, сұрағысы немесе айтқысы келеді. Бұл қажеттілік оның бүкіл әрекетімен еріп жүреді, белсенді сөйлеуінің пайда болуына жағдай жасайды. Мысалы, 1 жастан кейін балада сөйлеу тілі қарқынды дами бастайды, алғашқы сөздері пайда болады. Әрине олар әлі «автономиялық» түрде, тек балалардың өздеріне және олардың жақындарына түсінікті болады. Бала алғаш рет өзі үшін ашылып, одан қоршаған ортадағы заттардың өзіндік ерекшеліктері бар екендігін айқындайды, осыдан оның тілдік дамуында тілдің сапалы жағын таңдау басталады.

Бала бір жасында сөздік форманы қолдана жауап бере алмайды, бірақ жауап қандайда белгілі бір қимыл немесе әрекет ретінде көрінеді. Оның сөздердің мағынасын түсінуін дамыту үшін ересектер әртүрлі әрекеттер, әсерлер, дыбыстарды айтуын орындауға құлшындыру сияқты қарым-қатынас түрін дамыту қажет. Мұндай қатынас өзі игерген қозғалыстан құрылады: «*тұр*», «*отыр*», «*жат*» және т.б. сөздер мен оларды қолдана отыра сөйлемді айта отырып әртүрлі жаңа қозғалыстарды балаларға үйрету қажет деп есептейміз.

Бала өмірінің алғашқы жылын көптеген ғалымдар сөйлеуге дейінгі кезең деп белгілейді. Бұл кезеңде бала тілінің дамуына дайындық жасалады және түрлі анализаторлар дами түседі, сонымен қатар қарым-қатынас әрекетінің бірінші белгілері байқала бастайды. Баланың жылауы, дауыс шығаруы, уілдеуі, жалған сөйлеу дыбыстары, буындарды қайталауы, былдырлауы нақты осы кезеңге тән.

Белгілі бір мағыналық мазмұны бар әрбір дыбыс пен буын сәби үшін сөз болып табылады. Айта алатын сөздері мен түсінетін сөздері арасында үлкен айырмашылық бар. Бұл кезеңде бала әлі көп былдырлайды, еліктеу және аморфты сөздерді қолданады. Баланың автономиялық сөйлеу тілі әдетте жарты жыл ішінде жоқ балады. Ал сөздерді ол өзіне назар аударту, керегін алу немесе қанағаттанғаны не қанағаттанбағаны, қуанғанын не ренжігенін білдіру мақсатында жаңа нәрсені тамашалау қажеттілігі туындағанда қолданады. Кейбір сөздер және дыбыстар ым-ишарамен нақтыланып ересектер мен балалардың арасындағы қарым-қатынас барысында ол үшін қызмет ете бастайды. Тілді меңгеру және түсінуде заттармен іс-әрекеті реттеле бастайды. Бір жасқа дейінгі балалардың сөйлеу тіліне дейінгі және басқа да салаларының даму ерекшеліктері жұмысымыздың № 1 Қосымшасында берілген.

Ерте жас – бұл сөйлеу тілінің қарқынды даму кезеңі. Бала ана тілін игеру кезінде айтарлықтай табыстарға жетеді, ол оның фонологиялық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жақтарын меңгереді, жазу мен оқу дағдыларын қалыптастырады. Дыбыстарды айтуы мектепке дейінгі жас-та дұрыстала бастайды. Бұл жастағы баланың сөйлеу тіліндегі ең үлкен өзгеріс ол үшін сөз заттық мағына ала бастағанында болады. Бала тілінің лингвистикасы жас ғылым, қазақ тіліне қатысты жаңалықтар әлі алда деуге болады. Тың нәрселерді дүниеге келтіру мақсатында әріптестермен қоса біздің тарапымыздан тәжірибелік жұмыстар мен зерттеулер жүргізілуде.

2.2 Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін түсінуін зерттеу

Бүгінгі таңда баланың сөйлеу тілі неден басталатынын, қарым-қатынас барысында тілдік белгілер қалай қолданылатынын, фонетикалық бірліктер, грамматикалық формалар мен лексикалық мағына бала тілінде қай кезде қалыптасатынын дәлелді түрде зерттеп, байқаған және баланың алғашқы сөйлеуіне тән басқа да заңдылықтардың қалыптасуына байланысты теориялық еңбектер ғылыми ортада жеткілікті. Дыбыстар жүйесінің меңгерілуіне қатысты Г.М. Лямина, М.М. Алексеева, А.И. Максаков т.б. зерттеулері бар [6-8]. Ана тілінің сөздік қорын балалардың меңгеру мәселелерін зерттеуде мол үлесін қосқан ресейлік ғалымдар В.И. Логинова, Ю.С. Ляховская, А.Н. Богатырева, В.В. Гербова, В.И. Яшина, Е.М. Струнина т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады [9-14]. Сөйлеу тілінің морфологиялық және синтаксистік дамуын Ф.А. Сохин, А.А. Захарова, В.И. Ядэшко т.б., сөзжасам түрлерін А.Г. Арушанова, Г.И. Розенгард-Пупко зерттеген [15-19]. Балалардың тілдік тұрғыдан даму үдерістерін сөйлеу онтогенезі бойынша жүргізілген М.И. Лисина, А.Г. Рузская, Е.О. Смирновалардың еңбектері аша түседі [20-22]. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілдің грамматикалық құрылымын меңгеруіне қатысты А.Н. Гвоздев, Д.Б. Эльконин, А.М. Шахнарович, С.Н.Цейтлин т.б. ғалымдардың зерттеулерін атап өту қажет [3,23 - 27].

Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, Д.Б. Эльконин, А.В. Запорожец, А.А. Леонтьев сияқты ғалымдар бала тілінің, яғни сөйлеудің онтогенезде дамуы және қалыптасуы баланың адам және затпен қарым-қатысы арқылы таным деңгейінің өсуіне тығыз байланысты екендігін атап өткен еді [28-32]. Бала тілінің дамуы және қалыптасуы баланың затпен қарым-қатынасының күрделенуіне де байланысты болады. Бала заттармен (ойыншықтары, киім-кешектері, үй заттары және басқа да заттармен) өзге тұлғаның көмегімен қарым-қатынас жасау арқылы ғана ересек адамдарда болатын қоғамдық-тарихи тәжірибені меңгере алатындығын бүкіл педагогикалық, психологиялық ғылыми зерттеулерде айқындалған.

Жылдан жылға сөйлеу әрекетінің онтогенезде даму ерекшелігі мен қалыптасуына лингвистердің ғылыми қызығушылығы өсіп, өздерінің ең маңызды зерттеу объектілерінің бірі етіп алғанын көптеген ғалымдардың еңбектерінен байқауға болады: Е.С.Кубрякова, А.М. Шахнарович, Е.И. Исенина, И.А. Зимняя, В.К. Харченко, Н.И. Лепская, т.б.[24,33-39].

Бала тілін лингвистика мен психолінгвистиканың үлкен бір тың саласы ретінде терең зерттеген А.М. Шахнарович бастап кеткен Ресей Тіл білімі институтының «Сөйлеу әрекетінің онтогенезі» бөлімінің ғалымдары бала

тілінің дамуын үлкен күрделі үдеріс ретінде лингвистика мен психолінгвистика салаларында көптеген ғылыми нәтижелерге жетіп, құнды ғылыми тұжырымдар қосуда.

Қазақ тіл білімінде сөйлеу әрекеті онтогенезі, бала тілінің шығуы мен дамуы теориялық жағынан да, бақылау тәжірибе жағынан да арнайы ғылыми зерттеу объектісі ретінде алғаш рет ғалым Т.Т. Аяпованың еңбегінде синтаксистік семантика тұрғысынан, яғни бір сөзді сөйлемнен бастап, екі сөзді, үш сөзді сөйлемдер деңгейінде қарастырылған [40,41]. Бұл – ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеліп, тәжірибені қажет ететін тіл білімінің күрделі мәселелерінің бірі болғандықтан біз өз кезегімізде сөйлеу онтогенезін қалыпты жағдайдағы балалар негізінде жалпы тіл білімі, психолінгвистика, жалпы педагогика мен психология, арнайы педагогика т.б. салаларға мол материал беретін тақырып ретінде зерттеуді алдымызға мақсат етіп қойдық.

Елімізде осы бағыттағы ғылыми зерттеулер бұдан бұрын да жүргізілген еді, мысалға Б. Баймұратова, А. Бақраденова, Б. Бакиянова т.б. зерттеушілердің еңбектерін айта аламыз [42-45].

Баланың сөйлеу әрекетін жалаң лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мүмкін емес, себебі бала тілінің шығуы мен дамуының себеп-салдарын психолінгвистикалық арнайы зерттеулерден табуға болады. Сондықтан да біз осы зерттеу жұмысымызды жүргізу барысында психолінгвистикалық және лингвистикалық, педагогикалық және әдістемелік зерттеулерге жүгінеміз.

Баланың ересек адамдармен қарым-қатынасы әлеуметтік сипатқа ене бастайды. Бала тілінің дамуын зерттеуде оның танымдық деңгейі мен зердесінің өсуі және қарым-қатынасының ұлғаюымен тығыз байланыстырып қарау керек екендігіне аса мән беріліп отыр. Баланың ересектер және өз ортасымен қарым-қатынасқа түсуге оның танымы өскен сайын құштар екенін ғалымдар ерекше атауда, осы мәселе бала тілінің дамуының басты қозғаушы күші екендігін де тәжірибелер нәтижелері айқындап отыр.

Баланың дауыстауы арқылы берілетін белгілердің дамуының өзіне тән ерекшелігі бар. Баланың дауыстауынан туындаған төмендегідей белгілер баланың өз ортасымен қарым-қатынасқа түсуінің бірден бір құралы екенін байқатады: баланың дауыс ырғағының төмендеуі, яғни қасындағы адамға бірдеңе жасауды мақұлдатуы және талап қоюы; баланың дауыс ырғағының көтеріліп айтылуы – өтініші; баланың бетін тыржитып, басын шайқап айқайлауы – келіспеуі; баланың дауысының бәсеңдеп, мүлде үндемей қалуы – келісіп мақұлдауы/немесе келіспеуі де мүмкін деп Т.Т. Аяпова [40,41] тұжырымдаған.

А.Н. Гвоздевің зерттеулерінде бала тілінің морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан безендірілу үдерісін бақылаған материалдар, аморфты сөздерден бастап толық құрамды сөйлемге дейінгі грамматикалық құрылымдар туралы деректер бар [2-4]. Ғалымның пікірінше грамматикалық

конструкцияларды игерудің маңызды факторы ретінде тіл элементтерінің сыртқы морфологиялық құрылысы емес, олардың семантикасымен байланысты тіл құрылымындағы қызметі саналады. Сол себепті ең алдымен айқын көрсетілген нақты мағыналы категориялар меңгеріледі, бір және бірнеше заттар арасындағы айырмашылық ерекше айқын байқалатындығынан балалар орыс тілінің барлық грамматикалық категорияларының арасында ең алдымен зат есімнің жекеше және көпше түрлерін, атау, ілік және табыс септіктерді, бұйрық рай, инфинитив, осы және келер шақтарды меңгереді. А.Н. Гвоздевтің пікірі бойынша мынандай заңдылық туындайды: грамматикалық құрылымды меңгеру барысында ең алдымен күнделікті қарым-қатынасқа қажетті жай түрдегі өнімді формалар мен құрылымдар пайда болады.

Ғылыми-зерттеу жұмысымыздың аясында 6 айдан 2 жасқа дейінгі балалардың сөйлеу тілін зерттеу барысында тілі қазақ тілінде шыққан балалардың сөйлеу тілі онтогенезіне байланысты мынандай жайттарды байқадық. Расында да, бала тілі үлкендермен (ата-анасы, аға-апалары, ата-әжелері т.б. туыстары) қарым-қатынас кезінде үлден бастап дамып, былдыр сөздер, аморфты түбірлер, ортақ сөздер мен жасына сай сөздік қор бірліктеріне дейін жететініне көзіміз жетті. Күнделікті тұрмыс-тіршілігіне байланысты лексикалық бірліктерді артикуляциялық базасының дамуына қарай толық немесе қысқарған не өзгеріске түскен түрде қолдана отыра бала қажеттіліктеріне сай сөздік қорын дамыта түседі. Ойын түрінде берген тапсырмаларды орындау барысында ойыншық, дене мүшелері, бет бөліктері мен жануарлар атауларын атай отыра жаңа бірліктерді меңгереді. Мәселен, бұған дейін мал төлдерінің барлығын «*бөпе*» десе, тәрбиеші немесе тәжірибе жүргізуші тұлғаның көмегімен «*бұзау, лақ, козы, бота, көжек*» т.б. осы сияқты жаңа сөздерді атайды.

Сөйлеудің фонетикалық құрылымына келетін болсақ, бала дауыс-ты және дауыссыз дыбыстарды айтып отырған буындар мен сөздердің құрамында атай алатынын немесе кейбір фонетикалық бірліктердің қалыптаспағанын байқай отыра тәжірибе өткізуші адам өзінен кейін жаңа мысалдарды қайталауды сұрайды. Бұндай жұмыстың барысында баланың фонематикалық естуі де бағаланады, сондай-ақ дыбысқа еліктеушілік қабілеті және дыбыс жинағы тексеріледі. Фонематикалық дамуы жаңа ғана басталу кезеңінде баланың сөзді қабылдауында, буынды айтуда қиындықтар туатынын ескеру қажет екендігін айтып кеткеніміз жөн.

Белгілі психолог ғалым Л.С. Выготский өзінің психологиялық зерттеулерінде балалардың өсу, жетілу, даму ерекшеліктеріне талдау жасай отырып, балалардың жеке заттарды біліп қана қоймай, оларды жіктеп, топтап айта білуге, әр заттың қайдан пайда болып, неден жасалатындығын түсінуге тырысатындығын көрсетті [28, 30]. Бала алғашқы сөздерді түсіне бастағаннан-ақ оның ортамен тілдік қарым-қатынасы қалыптаса бастайды.

Бала тілінің шығуы оның психикалық дамуына күшті ықпал етеді. Әрбір сөз баланың ақыл-ойының даму деңгейін байқатады.

Отандық филолог-ғалым Т.Т.Аяпова «Сөйлеу онтогенезі» атты монографиясында: «... адам баласының тілінің шығуы бірнеше сатылардан тұратындығын және ол қарапайым бір сөзді сөйлемнен басталып, сөйлеу әрекетінің басым компоненті – оның семантикасы, нақтылап айтқанда оның алғашқы көрінісі – бала тілінің синтаксистік семантикасының даму негізінде бала тілі дамиды және синтаксистік семантика баланың бір сөзді сөйлемдегі ойы мен мақсатын тыңдаушыға жеткізуде, түсінікті етуде басты рөл атқаратындығы эксперимент нәтижесінде дәлелденді», – деп көрсеткен [41].

Осы бағыттағы көптеген зерттеулерді талдау барысында біз бала тілінің шығуы бір сөзді сөйлеммен басталатындығын, бірақ бұл бір сөзді сөйлемдегі бала ойы осы сөйлемнің мағынасы арқылы, яғни синтаксистік семантикасы мен жағдаяттың көмегімен ғана тыңдаушыға түсінікті болатындығы белгілі болды. Сонымен қатар баланың сөйлеу әрекетінің басым компоненті – бала тілінің семантикасы да бірге әр кезеңде өз қызметін атқарып, даму үстінде болып, ұғымдық синтаксис семантикалық синтаксиске ауыса бастайды да, кейін фазалық синтаксиске ұласып, бала тіліндегі әрбір сөз мағынаға ие болатындығын анықтадық.

Н.М. Щелованов, Н.М. Аксарина және басқа да ғалымдар сөйлеу тілінің алдындағы вокализацияны баланың элеуметтік тәртібінің түрі болып табылатын «жандану кешенінің» құрамына ендіреді [46,47]. Вокализацияның көмегімен өз ынтасымен ересек адамдардың зейінін өзіне аударады, дыбыстардың көмегімен ересек адамдарды жанында ұстап тұруға тырысады, олардың көмегімен өзіне жайлы екенін немесе жайсыздықты сезінуін хабарлайды.

Сонымен, бала өмірінің бірінші жылында ересек адамдардың сөздерін белсенді түрде тыңдайды, ересек серіктестіктеріне жауап ретінде және айналасындағы адамдарды шақыру үшін сөйлеу тілінің алдындағы вокализацияны пайдаланады. Бала өзінің сөйлеу тілінің пайда болғанына дейін 50-ден 100-ге дейінгі сөздердің мағынасын түсінеді. Бала шамамен 8 айында өзі естіген дыбыстарға еліктей бастайды. Осыларға қарап сөйлеу тіліне дейінгі кезеңнің өзінде балада айналасындағы ересек адамдардың сөйлеу тілінің дыбыстарына деген ерекше қатынас қалыптаса бастайды. Ол сөйлеу тіліне жатпайтын басқа дыбыстардың ішінен сөйлеу тілі дыбыстарын ерекшелеуден және сөйлеу тілін қабылдаудағы эмоциялық сезімнің жоғарылауымен сипатталады.

Н.М. Аксарина, Е.К. Каверина, Н.М. Щелованов: «Бала ересек адамдармен қатынаста жеке жағымды қарым-қатынастың жетіспеушілігі немесе осы байланысты қандай да бір бұзылыстар байқалған жағдайда сөйлеу тілінің дамуының да кешеуілдеуі мүмкін», – деген пікірлерін білдірген [46,48,49].

Баланың ересек адаммен бастапқы эмоциялық байланысы туылғаннан кейін-ақ туындап, 2 айға таман негізгі мазмұнына өзара қанағаттандырырлық сезімдерін алмасатын күрделі әрекетке айналады.

Балалар жағдаяттық-іскерлік қатынастың жоғарғы деңгейіне көшкеннен кейін де эмоциялық байланыстың маңызы кемімейді, керісінше, арта түседі, себебі бала мен ересек адам бір-бірімен байланысын бағалауға, сондай-ақ бірлескен қызықты әрекетке қатысты практикалық икемділіктер және қабілеттер де енеді. Балалардың жанында өздері жақсы көріп, бауыр басқан адамдары болғанда, өздерін сенімді сезініп, қоршаған ортада еркін бағдарлай алады, өздерінің зейінін жағдаяттық бір элементтен басқаға дер кезінде аудара алады, сондықтан олар ересек адамның талабына қарай заттың түрі мен оның атауының арасындағы байланысты жылдам табады.

Бала өсе келе оның қарым-қатынасқа деген қажеттілігі туындайды. Ол бір нәрсені алғысы, сұрағысы, айтқысы келеді. Бұл қажеттілік оның бүкіл қызметіне ілеседі, белсенді сөйлеу тілінің пайда болуының алғышарты болады. Бала бір жасқа толғаннан кейін (қалыпты дамуы жағдайында) оның белсенді сөйлеу тілі дамып, бірінші сөздері пайда бола бастайды. Бірақ олар әлі «автономиялық», тек баланың өзіне және оның жақындарына ғана түсінікті болуы мүмкін. Бала бірінші рет жаңалық ашады, оның қоршаған заттардың барлығының атаулары бар екенін біледі, осыдан бастап оның сөйлеу тілі де қарқынды дами бастайды.

Бала өмірінің бірінші жылында жауапты сөзбен бере алмайды, дегенмен қандай да болмасын бір қимыл немесе әрекетпен жауап береді. Жыл соңында бала ересек адамның сөйлеу тіліндегі жалпылау мағынасындағы кейбір сөздерді қабылдай бастайды. Ол болып жатқан жағдайға сәйкес айтылған «болмайды» сөзін түсінеді. Оның тәртібін сөздің көмегімен реттеу мүмкін бола бастайды. Балалармен қарым-қатынаста ойыншықтар, киімдер, жиһаз атауларын тізіп айту үдерісіне байланысты іс-әрекеттерді білдіретін сөздерді (*іш, жат, тамақ же* және т.б.), қимылдарды, ересек адамдар мен балалардың есімдерін, дене, бет мүшелерін атауларын білдіретін сөздердің санын біртіндеп арттыру керек. Баланың сөйлеу тілін түсінуі оның тәртібін өзгертіп қана қоймай, оның барлық дамуына әсер етеді. Оның белсенді сөйлеу тілі қалыптаса бастайды.

Балалар біртіндеп сөздерге ғана емес, сөз тіркестеріне де еліктей бастайды. Баланың еліктеу қабілетіне байланысты оның сөздік қоры да молая береді. Балалардың сөйлеу тілін зерттеу жұмыстарының барысында баланың сөйлеу тілінің қалыптасуына айналасындағылармен қарым-қатынастың маңыздылығы да есепке алынууда. Сөйлеу әрекеті жаңа туылған сәбидің іңгәлап жылауынан басталады. Содан кейін сәби түрлі айқай мен жылау жүйесін, басқа да қарым-қатынаста тіл табысу құралдарын ойлап табады, оны бала туылғаннан кейінгі бірнеше айлар бойы анасы мен балаға қамқорлық жасайтын ересектер түсініп, ажырата алады. 6 апта толғанда

бала үілдей бастайды. Сонымен қатар оның белгілі бір дауысты және дауыссыз дыбыстарды айта алатыны да байқалды.

Тіл дамытуда бала ауызекі сөйлеуді пайдалана бастайды, сөздің мағынасын түсініп, грамматикалық ережелер мен көптеген нәрселерді меңгереді, уақыт өте келе оқу мен жазуды үйренеді. 8 айлығында балалар біраз сөзді түсіне бастайды. Сөзді түсінудің дамуы мен оны айта білуі бір мезгілде жүреді, бірақ кейде түсінудің дамуы белсенді сөйлеуден біршама алда болады. Мысалы, анасы 1 жас 2 айлық балаға: «Асханаға барып, тоқаш алып кел» десе, сәби тоқашты алып келеді, бірақ өзі бұндай ұзақ сөйлемді де, «тоқашты алып кел» деген сөз тіркесін де айта алмайды. Адамның бүкіл өмір жолында оның енжар сөздік қоры белсендіге қарағанда көлемі жағынан үлкен болып келеді, себебі біз өз қолданысымыздағыдан да көп сөз білеміз.

1 жастағы балаларда жүру дағдысы жетіліп, қалыптасады, ол өз бетімен жүре алатын болған соң өмірінің екінші жылының алғашқы 3-4 айында сергек кездерін қозғалыста өткізеді, қолдарына әлдебір заттарды ұстаған күйінде көп жүреді. Әртүрлі заттармен жасап үйренген әрекеттер енді үйлесімдірек бола түседі және сөйлеу тілі қарқынды түрде дами бастайды. Ол көрсетілген қимылдарға және айналада бар нәрсеге оңай еліктей алады. Заттармен іс-әрекет өмірінің бірінші жылында баланың айналысатын негізгі әрекеттеріне айналады. Үлкендердің көрсетіп, сөйлеп үйретуінің нәтижесінде оның әрекеттері күрделене түседі. Кез келген әрекет барысында ол заттардың қасиеті мен сөздердің мағынасымен таныса бастайды және оларды ұғына түседі. Қоршаған ортаға аса ықылас қоя қарап, адамдарға көңіл аударып, олардың сөздері және бет әлпетінің өзгерісіне сөйлеген кезде назар салып, еліктей бастайды.

Іс-әрекет жасау үдерісі барысында қоршаған ортаның әсерін қабылдау қабілеті жетіледі. Бала заттардың белгілері бойынша – түсі, формасы және көлеміне қарай оларды ажырата білетін болады: салыстырып, ұқсастықтарын аңғарып түсіне бастайды. Алдымен үлгі әрекет бойынша, содан кейін ересектердің сөзін ұғып, ол 2-3 түрлі түсті шариктің ішінен қажетті түсі бар шарикті немесе үлкендігі әртүрлі 2-3 қуыршақтың ішінен ең кішкенесін таңдап ала алады.

Бірінші жылдың басында бала назары еріктен тыс болады, бір заттан басқа затқа ауа береді. Бірақ күн өткен сайын белгілі бір тәрбиелік шаралар арқылы оның назарын тұрақтандырып, ойын жинақтауға үйретуге болады. Іс-әрекет үдерісінде балалардың әр нәрсені және сөзді жадына сақтау қабілеті де дамиды. Ол заттарды танып қана қоймайды, сонымен бірге дәл сол мезетте жоқ заттар мен құбылыстарды, әсіресе бұрын өздерін қатты қызықтырған немесе қатты әсер еткен нәрселерді еске алады. Бұл еске алуларға алдымен әлдеқандай көрнекі жағдайлар себеп болады. Мысалы, балаға: «*Әжең барамыз*», – десе ол әжесінің үйінде ойнаған ойыншық аюды немесе тағы басқа нәрселерді есіне алып, көңіл-күйін танытады. Бала өзінің қуыршағын

қайда қойылатындығын, ыдысы қай жерде ұсталатынын, қалай аталатынын есінде ұстайды. Ғалымдардың пайымдауынша бір жастағы баланың сөздік қорында 10-12 сөз болады.

Баланың өмірінің екінші жылында, әсіресе сөйлеу қабілетінің дамуы барысында елеулі өзгерістер пайда болады. Бұл кез баланың сөйлеу тілінің қалыптасып, тез даму кезеңі болып табылады, мұның ой-өрісінің жетілуі үшін зор маңызы бар. Жас сәбидің ата-анасымен арасындағы қарым-қатынасы баланың жалпы психикалық дамуының маңызды факторларының бірі. Бала ересек адаммен қатынаста ғана адамзаттың қоғамдық-тарихи тәжірибесін меңгереді. Бала дүниеге келген кезінен бастап-ақ дыбыстарға құлақ салады, анасы мен әкесінің еріндерінің қозғалысын бақылайды, таныс дауыстарды тани бастайды. Өмірінің алғашқы күндерінен бастап сөйлеу тілінің дыбыстарын құлағына сіңіреді, сөздерді қабылдайды және ақпарат жинақтайды. Өмірінің алғашқы үш жылы баланың сөйлеу тілінің дамуының шешуші кезеңі болып табылады деп ой түйіп, қорытындылауға болады.

2.3 6 айдан 2 жасқа дейінгі балалардың сөздік қорын зерттеу

Сөйлеу тілі мектеп жасына дейінгі балалардың белгілі сөздік қорды, грамматикалық тұлғаларды меңгеруі жас ерекшеліктеріне сай әртүрлі болады, бұл туралы көптеген ғалымдардың еңбектерінде айтылған және бұндай пікірді біз де ұстанамыз. Сөйлеу тілі қалыпты жағдайда дамыған балалардың сөздік қоры және грамматикалық тұлғаларды меңгеру ерекшеліктері көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Бала тілінің әр кезең бойынша сөздік қорының дамуын Д.Б. Эльконин, А.В. Захаров, грамматикалық жүйесінің қалыптасуын А.А. Леонтьев, Ф.А. Сохин, С.Н. Цейтлин, синтаксисінің және семантикасының дамуын А.Р. Лурия, Е.С. Кубрякова, А.М. Шахнарович т.б. ғалымдар қарастырып, зерттеуде [15,16,24,29,30,32,34,50,51].

Мектеп жасына дейінгі кезеңде баланың сөйлеу тілі өте қарқынды дамиды, зерттеушілер көп айтуда. Баланың сөздік қорының дамуы бір жағынан ойлау қабілеті мен психикалық үдерістерге байланысты болса, екінші жағынан тілдік жүйенің барлық компоненттерінің (фонетика-фонематикалық және грамматикалық құрылымы) дамуымен тығыз байланыста. Сонымен қатар сөздік қордың қалыптасуына сөзжасам үдерісі де әсер етеді, себебі біртіндеп баланың сөздігі туынды сөздердің арқасында молая түседі.

Баланың сөздік қорды меңгеруі оның тілінің дамуының алғышарты екендігі белгілі, сол себепті сөздік сөйлеудің құрамын ашады. Бала тілінің сөздік қорын дамытуда баланың сөздердің мағынасын түсінуі, оларды

ситуативті түрде қажет жағдайда дәл әрі жөнімен қолдануы және қарым-қатынас барысында келтіруі маңызды.

Белгілі ғалым А.Н. Гвоздев өз ұлы Женяның сөйлеу тілінің қалыптасуын бақылау нәтижесінде бала тілін морфологиялық және синтаксистік жағынан безендірілуі, аморфты сөздерден бастап толық құрамды сөйлемге дейінгі грамматикалық құрылымдар жайында мағлұматтар жинақтаған [2-4].

Баланың ең алғашқы сөзі мен фразалары отбасы мүшелерінің көптен бері күткен жағдайы және ол ата-ана үшін үлкен қуаныш. Өзіне қатысты айтылған сөздерді түсініп, өзі де сөйлей бастаған бала, қарым-қатынастың жаңа құралдарын иемденіп, қоршаған ортаны толығымен қабылдап, бұдан бұрын қол жеткізе алмаған білімді игереді. Ұлы педагог К.Д. Ушинский «Ана тілін меңгерген бала, тек сөзді ғана емес, оның құрылымын, өзгеру түрлерін, олардың бірнеше мағынасын, затқа деген көзқарасын, көптеген ойлар мен сезімдерді, көркемдік бейнелерін де игере бастайды» деп жазған [52].

Бала сөйлеу тілі қалыптаспай тұрып-ақ өзіне қаратылып айтылған сөздердің мағынасын түсіне алады. Ерте жастағы бала тіліндегі еліктеу мағыналы және мақсатқа бағытталған сипат алады. Енжар сөйлеу тілі, яғни сөздік қорында жинақталған сөздер, оның сол сөздерді өздігінен қолдануына жол ашады. Осы уақытта балалар айналасынан естігендерін өздігінен қайталай бастайды.

Ерте жастағы баланың туылғанынан бір жасқа дейінгі кезеңі сөйлеу тіліне дайындық кезеңі деп аталады деген пікірді бұған дейін білдірген болатынбыз. Өмірінің бірінші жылында бала шамамен он шақты сөзді саналы түрде қолдана бастайды: «*ма-ма*», «*па-па*», «*а-па*», «*а-та*», «*а-ға*», «*тә-те*», «*ням-ням*», «*ап-ап*», «*пи-пи*», «*би-би*» т.б. Олар барлық тілде бірдей айтылатын дыбысқа еліктеу сөздері. Бала әдетте бір жарым жасқа толғанша бір сөзден тұратын өзіндік сөйлеу тілін пайдаланады. Бір сөз болып жатқан жағдайға байланысты әртүрлі мағынада қолданылуы мүмкін. Бала «*ма-ма*» деген сөзді анасын көргенде, оны шақырғанда немесе оны таба алмағанда айтады.

Бұл жас кезеңінде сөйлеу тілін түсінуді дамуы, зат пен іс-әрекеттің, олардың сөздік атаулары арасындағы байланыс қарқынды дамуы тән. Бірақ бұл байланыс бірден тұрақты болмайды. Бала ересек адамның тапсырмасын түсіне отырып, басқаша қабылдауы мүмкін. Мысалға, «*Қуыршақ қайда, көрсет*» дегенде, аталған затқа қарап отырып, басқа затты ұсынуы мүмкін.

Ерте жаста баланың енжар сөздігі жылдам дамиды. Бала екі жасқа келгенде ересек адам айналасындағы заттарды атап сөйлегенде, шамамен барлық сөзді ұғады, енжар сөздігімен қоса белсенді сөздігі де молая бастайды. «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасында» әр жасқа сәйкес сөздік қор белгіленген, бір жасқа толған баланың сөздік қоры № 2 Қосымшада берілді.

2 жастағы бала үйде немесе балабақшада өзі тікелей әрекет жасайтын заттардың атауларын меңгереді: өзінің киімдері, айналадасындағы жиһаздар мен ыдыстар, ойыншықтары, сонымен бірге тұрмыстық жағдайда немесе ойын барысында атқаратын іс-әрекеттердің атауларын да меңгеруі мүмкін. Осы кезде балада жинақтаудың қарапайым түрі пайда болады. Өзге тұлғалардың өтініштерін орындау және тілді түсіну қабілетін дәлірек игере отырып, бала ересектермен өзара қарым-қатынасының жаңа типтерін көбірек меңгере бастайды: жаңа қабылдауларды өте жылдам игеру біліктілігін өзіндегі талпыныспен байланыстырып, өз бетімен орындайды. Сәбидің бойында суретке үлкен қызығушылық туындайды. Ол суреттегі бейненің атауын тез есте сақтап, оны басқалардың ішінен таба алады. Бала бұл жаста қиын емес тапсырмаларды орындай алады, мысалға, аталған затты басқалардың ішінен тауып әкелу, затты алып, бір адамнан екінші адамға беру сияқты.

Өмірінің екінші жылының екінші жартысында баланың сөздік қоры қарқынды дамиды, 1 жас 8 айда шамамен 100 сөзге жетсе, ал 2 жаста 300 сөзден асып кетуі мүмкін. Ерте жастағы балада өскен сайын сөздік қоры күрделене түседі, көп мағыналы сөздер заттық мәні айқын байқалатын тұрақты сөздермен ауыса бастайды. Сондай-ақ өмірінің екінші жылының соңында жылдам өсіп жатқан сөздік қоры сөйлемнің грамматикалық құрылысын меңгеруімен ерекшеленеді. Бұл үдерісте А.Н. Гвоздев екі кезеңді ерекшелейді: 1 жас 3 айдан 1 жас 10 айға дейін, 1 жас 10 айдан 3 жасқа дейін. Бірінші – бұл аморфты сөздерден (түбір сөздер, басым жағдайда сол өзгермеген қалпында қолданылады) тұратын сөйлемдер кезеңі [2].

А.Н. Гвоздев бір сөздік сөйлем өзінің мағынасы бойынша белгілі бір хабарламаны жеткізетін аяқталған бүтін бір ойды білдіретінін ескертті [4]. Алайда айтылым затты атап қана қоятын сөзден жағдайды бейнелейтінімен ерекшеленеді. Балалар сол сәтте не істеп жатқаны мен не көргені туралы ғана айтады. Сонымен бір сөздік сөйлемдерді жағдайаттық сөйлеу тіліне жатқызуға болады. Ол сөйлесіп тұрған адамға ым-ишарат, қимыл, мими-ка, интонацияның көмегімен ғана түсінікті болады. Екі сөздік сөйлем баланың өзінің қалауын дәл жеткізудегі қажеттілігі мен тілдік қатынастың арасындағы қайшылықтың нәтижесінде туындаған жаңа қажеттілікке байланысты пайда болады. Грамматиканы меңгерудің екінші кезеңі – сөйлемнің грамматикалық категорияларының қалыптасуы мен олардың сыртқы айтылымдарының қалыптасуына байланысты грамматикалық құрылымын меңгеру. Ол жай және құрмалас сөйлемдердің әр түрлі түрлерінің жылдам өсуімен сипатталады. Үш жасқа таяғанда бала барлық септік жалғауларын және олардың көмегімен айтылатын заттық қатынасты меңгереді. Егер баланы өмірінің алғашқы екі жылында баланың сөйлеу тілін дұрыс дамытса, онда үшінші жыл үлкен табыс әкеледі. Бала сөйлеу тілін еркін меңгереді, сұрақ қояды, сұрақтарға жауап береді, жай, тіпті құрмалас сөйлемдерді де дұрыс құрай

біледі. Баланың сөздік қоры кеңейеді, сондай-ақ сөздік қорының көлемімен бірге сапасы да жоғарылайды. Оның сөз тіркестерінде сөйлеу тілінің барлық бөліктері табылады.

Бала өмірінің екінші жылында сөздік қордың ұлғаюы және сөздер мен сөз тіркестерінің сөйлеу әрекетінің құралы екендігі байқалады. Онымен қоса экспрессивті сөйлеу тілі қалыптасады. Бала сөздерді еркін қолданып, оларды күрделендіріп, тіркестерде қолдануға машықтанады, фразалар мен грамматикалық құрылымдарды барынша қолданысқа енгізеді. Бұл жастағы баланың сөздігінде зат есімдер (кісі есімдері, туыстық атаулар, ойыншықтар мен өзі күнделікті ойнайтын заттар, киім-кешек, жануарлар мен дене мүшелері) және қарапайым етістік формалары бұйрық райда не тұйық етістік түрінде кездеседі. Онымен қоса жіктеу есімдіктері туындап, сын есімдер пайда болады. Сын есімдердің көмегімен бала заттардың түсі мен көлемін ажырата бастайды. Екі жастағы баланың сөйлеу тілінде көптеген сөйлеу нобайлары құрылады және автоматтандырылады. Жеке сөздерді және сөйлеу нобайларын айтуы жетіледі.

2.4 Тәжірибені ұйымдастыру және зерттеу әдістері

Ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізу барысында «*The MacArthur Communicative Development Inventory*» деп аталатын ерте жастағы баланың сөйлеу тілінің даму деңгейін анықтауға арналған американдық сауалнаманың орыс тіліндегі нұсқасының бұған дейін біз аударып, қазақ тілінде бейімдеп дайындаған екі түрлі тест қайта қарастырылып, тәжірибе жұмысына ұсынылды. Сауалнаманы филология ғылымдарының докторы, профессор С.Н. Цейтлин басқарған А.И. Герцен атындағы Ресей Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің Бала тілі кафедрасының ұжымы 2002 жылы американдық нұсқаның авторлары Л. Фенсон мен Ф. Дейлдің рұқсатымен орыс тіліне бейімдеп, дайындаған. Біздің тарапымыздан мынадай екі түрлі сауалнама таратылды: Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілі тұрғысынан және коммуникативтік дамуының тесті: сөз және ым-ишарат бойынша 8 айдан 1 жас 5 айға дейінгі жастағы балаларға арналған «Көжек» тесті және Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілі тұрғысынан және коммуникативтік дамуының тесті: сөз және сөйлем бойынша 1 жас 6 айдан 3 жасқа дейінгі балаларға арналған «Қонжық» тесті (№ 3 және № 4 Қосымшалар). Аталмыш тестілер Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а. 2016 жылғы 12 тамыздағы № 499 бұйрығымен бекітілген «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасына» сәйкес түзетіліп, бір формаға енді.

Біз қазақ тілді отбасыларда туып, тәрбиеленіп отырған балалардың отба-

сылары мен мекемелердің ата-аналары мен педагогтарына осы екі сауалнама- ны бірнеше кезең бойынша таратып, балаларды бақылау және сөйлеу тілінің дамуын қадағалау үдерістерін ұйымдастырдық. Жұмысымыздың алғашқы кезеңінде «Көжек» тесті бойынша 8 айдан 1 жас 5 айға дейінгі жастағы балалардың 8 ата-анасы сұралды, олар Алматы қаласы мен оған жақын елді мекендердің тұрғындары. Сауалнама қорытындылары төмендегідей дерек- тер мен қорытындылар алуға мүмкіндік берді: біріншіден, балалар таза қазақ тілді отбасыларында тәрбиеленеді, бұл жайт өз кезегінде баланың сөйлеу тілінің дұрыс әрі нақты дамуына зор әсерін тигізеді; екіншіден, 5 от- басында аналар педагог, психолог не мектепке дейінгі мекеме тәрбиешілері болды, олар балаларының жалпы, психологиялық, әлеуметтік және тілдік тұрғыдан дамуына үлкен үлесін қосуда; үшіншіден, сәбилердің ата-аналары мен ата-әжелері «Қуырмаш», «Бар/жоқ», «Ұстап аламын» және «Қайда?» ойындары арқылы баланы қарым-қатынасқа түсуге ынталандыруда; төртіншіден, анасының қарауында болып, ересек тұлғамен үнемі байланы- ста отырған бала сөйлеу тілін түсінуі және сұрақтарды жақсы қабылдауымен ерекшеленетіні байқалды, еліктеу де белсенді түрде болуда екен (Айша, 11 ай; Қазына, 10 ай; Альмансур, 1 жас; Алинұр, 1 жас 1 ай). Сауалнама сұрақтарымен қоса аналарға күнделіктерді толтыру үдерісі ұсынылды, олар өз кезегінде барынша баланың сөйлеу тіліндегі мысалдарды жазып отыруға келісім берді. Сондай ұсыныстың нәтижесінде ата-аналар мен әжелер бала тілінде еліктеу сөздері мен әуендету жиі болатынын атады (*вың-вың, зың-зың, мө-ө, аф-аф, мияу, ме-е, құт-құт*, тілін тақылдату не ұртын үрлей отыра «ля-ля» деп әндету). Онымен қоса заттарды сұқ саусағымен көрсете оты- ра атау, өзінің ынта-жігерін білдіру, бейвербалды құралдарды қолданыста ұстау сияқты әрекеттер байқалды. «Анаң, екең қайда?!» деген сұрақты естігенде, жан-жағынан ата-анасын іздестіру; нұсқаулықтарды дұрыс әрі нақты орындау; ата-анасы мен жақын туыстарын атау; «Бей» деу арқылы өтініш білдіріп, алақанын жаю; «Болмайды» деп сұқ саусағын кезену байқалды. Жануарлардың өзін және дауыстауын салу (*ме-е, құт-құт, мияу, пи-пи, у-у, мө-ө, ля-ля-ля, топ-топ, тсс, у-у, уф-уф, тоқ-тоқ*); ойыншықтар мен күнделікті қолданып отырған заттардың атауын жақсы түсіну; ересек адамның артынан қимыл-әрекеттерді қайталау тіркелді.

«Қонжық» тестін 27 ата-ана арасында таратып, тәжірибе жұмысын жүргізу барысында 1 жас 6 айдан 3 жасқа дейінгі балалардың сөйлеу тілін зерттеу кезінде «Ал. Мә. Маған (анаңа, әкеңе, әжеңе, атаңа) кел. Болмай- ды. Қара. Сау бол. Аузыңды аш. Далаға шыққың келе ме? Тамақ ішкің келе ме? Жақсы бала/қыз. Алақаныңды шапалақта» нұсқаулықтарына тез жау- ап беру; «а-а, нәм-нәм, би-бип, вың-вың, зың-зың, әуп-әуп, тоқ-тоқ, шық- шық, құт-құт, ап-ап, у-у, уф-уф-ай, тәй-тәй, әле» сияқты дыбыстарға еліктеу мен аморфты сөздерді айту; «Допты ал, лақтыр. Анаңа бер. Тұр. Отыр. Кел. Қара. Құшақта. Болмайды. Сау бол. Мынау не?» нұсқаулықтарын түсініп,

орындау; *жұмыка (жұмыртқа), ава (алма), піс-піс (печенье), ду (доп), Сәсәр (Кәусар), төту (телефон), пәпик (конфет) (Кәусар, 1 жас 10 ай), кәпи (кәмпит), алюля (аю), атабиль (автобус), мамаз (Камаз)* сияқты сөздік шығармашылық жағдайлары; дене мүшелері, ойыншықтар, киім-кешек пен тамақ, көлік пен барған жерлерінің атауын қолдану; бірден онға дейінгі сан есімдерді еркін түрде қолдану; «Әже, мә, ал. Папа атомобиль ту-ту. Мама, жүл садик» сияқты екі не үш құрамды сөйлемдерді айту; екі жастан кейін сын есімдерді сипат пен сынды білдіру мақсатында қолдану байқалды. Онымен қоса атау, жатыс, барыс, шығыс, көмектес, ілік септіктерді қолдану мысалдары тіркелді. Баланың сөздік қоры мүдделері, қызығушылығы, танымдық әрекетінің белсенділігі, сөйлеу жағдаяты мен айналасындағы ересек тұлғалардың болуына байланысты екендігі байқалды.

Біздің зерттеу жұмысымыз бен оның аясындағы тәжірибе жұмысы жалғасын табуда, сол себепті толыққанды қорытынды жасау әзірше мүмкін емес. Дегенмен зерттеуіміздің бастапқы нәтижелерін ағымдағы жылдың маусым айының 24-26 аралығында А.И. Герцен атындағы Ресей Мемлекеттік Педагогикалық Университетінің балалық шақ институты негізінде өткен «Современная онтолингвистика: проблемы, методы, открытия» атты халықаралық конференция барысында жарияладық [53].

3 ЕКІ-ТӨРТ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ДАМУЫН ТЕКСЕРУ

3.1 Екі-төрт жастағы балалардың сөйлеу тілінің дамуының сипаттамасы

Ерте жаста баланың бойында барлық психикалық үдерістер дамиды және олардың арасында сөйлеу тілінің дамуы ерекше орын алады. Қарым-қатынас басқа үдерістерден бұрын пайда болады және барлық әрекет түрлерінде байқалады. Дұрыс сөйлеуді дер кезінде меңгеру баланың толыққанды тұлғасының қалыптасуы, үйлесімді дене және психикалық дамуы, мектепте табысты оқу үшін маңызды мәнге ие.

Сөйлеу тілінің дамуының онтогенезі психолингвистикалық зерттеулердің басты бағыттарының бірі болып табылады. Сөйлеу онтогенезі баланың белсенділігінің ықпалымен жүзеге асырылатын биологиялық және әлеуметтік факторлармен детерминацияланған сөйлеу тілінің даму үдерісі ретінде түсіндіріледі.

Адам туралы ғылым кешенінде орталық орын алатын қазіргі заманғы тіл теориясының міндеті ретінде балалардың ана тілін меңгеру үдерісі – сөйлеу тілінің онтогенезін зерттеуде және түсіндіруде тиімді жолдарды табу. Баланың сөйлеу тілінің дамуы – күрделі үдеріс, ол баланың сөйлеу тілін меңгеруінің түрлі жақтарын қамтиды: психологиялық, нейропсихологиялық, лингвистикалық, педагогикалық және т.б. Әр бала қалыпты жағдайда сөйлеу тілінің дамуының түрлі жақтарын меңгерудің өзіндік сатыларынан өтеді.

Әртүрлі авторлар баланың сөйлеу тілінің дамуының түрлі жіктелуі, кезеңдері мен сатыларын белгілейді. Бұл сатылар шартты болып табылады, өйткені әр баланың дамуы жеке өтеді және түрлі факторларға байланысты болады, бірақ даму барлық балаларға тән жалпы заңдылықтарға бағынады. Өмірінің екінші жылы кішкентай баланың өміріндегі елеулі өзгерістер кезеңі болып табылады. Ересектермен қарым-қатынас формалары жетілдіріледі. Бала ересектердің сөзін түсінеді, тыйым салуға, өтінішке, тапсырысқа дұрыс жауап береді.

3.2 Дыбыс айту мәдениеті

Екі-төрт жастағы балалардың көпшілігінде сөйлеу тілінде дыбыстар жалпы жұмсақтықпен, көптеген дыбыстардың анық емес немесе дұрыс айтылмауымен, айту үшін күрделі дыбыстарды неғұрлым жеңіл айтылатын

дыбыстармен ауыстырумен сипатталады. Мысалы, көптеген балалар қатан ысқырық дыбыстарды (з, с) – жұмсақ (з, с), ызың (ж, ш, ч, щ) – ысқырық (з, с) дыбыстарға алмастырады немесе керісінше болады: «мяс 'а» – «маса», «кес 'е», «кесъее» – «кесе», «с 'ау бо» – «сау бол», «масина» – «машина», «беш» – «бес», «зат» – «жат»; сонымен қоса [р] және [л] [л']-ге алмастырылады. Көптеген балалар осы дыбыстарды [й] дыбысымен алмастырып айтады: «шайк», «қияй», «бей». Артикуляциялық аппараттың қозғалысы (тілдің бұлшық еті, ерні, төменгі жақ) айтарлықтай жоғарылайды, бірақ дыбыстардың айтылуы әлі де нормадан алыс. Артикуляциялық қиындықтар дыбыстарды меңгеруді тежейді.

Фонематикалық қабылдауы жеткілікті дамыған балалар өз сөзінде дыбыстың дұрыс нұсқасына ұқсастырып айтуға тырысады: «тоғай» – «торғай», «пойз» – «пойыз».

Бұл жаста балалар дауысты [а], [у], [и], [о] дыбыстарды дұрыс және анық айтады. Кейбір балалар [ы], [э], [е], [і], [ө], [ұ], дыбыстарын алмастырып, дауыссыз [х], [қ] дыбыстарын [к], [ғ] дыбысын [г] дыбысына әлі де алмастырады немесе анық айта алмайды: «мине» – «міні», «ики» – «екі», «тот» – «төрт», «оста» – «ұста», «куак» – «құлақ», «кут» – «құрт», «сагак» – «сағат», «тосек» – «төсек». Онымен қатар [ц] жоқ және [т'] немесе [с'] дыбысымен ауыстырылады. Алайда жыл соңында бұл дыбыс кейбір балаларда пайда болады және дұрыс айтылады.

2 жас 6 ай – 4 жастағы балалардың дыбыс шығаруына ерекшеліктер тән. Бұл кезде «дыбыстарды меңгеру кезеңі» (А.Н. Гвоздев) бойынша дыбыстарды дұрыс айтумен қатар олардың бұрмалануы, тастап кетуі, ауыстырылуы, жұмсартып айтуы байқалады [2].

Бұл жастағы балалардың дем шығаруы қысқа (1,5-2 с.), көпшілігі қатты сөйлемейді. Балалардың көпшілігі ересектерден кейін әртүрлі интонацияларды жақсы қайталайды, оларды дұрыс қолданады. Алайда баланың дауыс аппараты әлі де жеткіліксіз дамыған. Балалар әрдайым дауыс аппаратын дұрыс пайдалана алмайды, қажет болған жағдайда сыбырлап сөйлей алмайды, кейде ересектердің сөйлеуіне немқұрайлы қарайды, жиі алаңдамауы мүмкін.

4 жаста көптеген балаларда дыбыс шығару нормаға келеді. Бірақ балаларда ысқырық және ызың дыбыстарды араластыру және вибрант Р, Р' болмауы байқалады. Сонымен, төрт жаста балалардың дыбыс айту жағы әлі қалыптаспаған.

3.3 Сөздік қорының қалыптасуы

Екінші жылдың бірінші жарты жылдығында сөздердің саны қарқынды өсуде, сөздік қоры айтылуы жеңіл сөздермен толықтырылады (*кәли, такта, туу, вың-вың* және т. б.). Әлі де аморфты сөздерді қолданады: «чу-чу»– «ат», «аф-аф» – «ит», «туу» – «доп», «вың-вың» – «машина» және дыбыстарға еліктейді «Th-th» – «жылан», «ооо» – «аю», «ғғғғғ» – «қасқыр». Онымен қоса мынадай ерекшеліктер бақалады:

- зат, құбылыс, белгі және сөз арасында тығыз байланыс орнатылады: «асық» – «қасық», «мамақ» – «тамақ», «нән» – «нан», «беесі» – «бер», «жесі» – «же», «кеті» – «кетті», «соо боо» – «сау бол»; «ая» – «айран», «сай» – «шай»;

- етістіктерді қолдана бастайды: «Папа, сикэ» – «Папа, секір», «Папа ту (жат, ас)» – «Папа, тұр (жат, аш)», «Папа ғың-ғың ситу» – «Папа машинамен кетті», «а ту» – «ары тұр», «сутеді» – «сүртеді», «жа» – «жат», «ото» – «отыр»;

- бір сөз немесе сөз тіркестері мағынасы әртүрлі сөздерді білдіреді, мысалы «тақ-тақ-тақ» дегені – «балға» немесе «жөндеу» деген мағынада айтылады;

- сұрақтар қоя бастайды: «қада?» – «қайда?». «Папа қада?»;

- 2 жас 5 айдан бастап еңжар және белсенді сөздіктің белсенді түрде толықтырылуы байқалады. Бала сөздің дыбыстық құрамына жақын дыбыстайды: «тоғай» – «торғай», «кокпа» – «қорықпа», «сагак» (2 жас 6 ай), «сагат» – «сағат» (2 жас 8 ай), «онайк» – «ойнайық», «козаик» – «грузовик», «теефон» – «телефон», «шокоат» – «шоколад», «бабакша» – «балабақша», «конакта» – «қонақтар», «демо зато» – «демалып жатыр»;

- қарапайым және күрделі тапсырмаларды, нұсқауларды, тапсырмаларды орындайды;

- жағдайға сәйкес өтініш білдіре алады, өз ойын қолжетімді түрде білдіре алады: «кемамаймын» – «келмеймін», «амамайым» – «апармаймын», «Мен апай бамайым» – «Мен апайға бармаймын (балабақшаға)»; «Папа, тұсы» (тұршы), «Тез зе па» (Тез жеп ал), «Бе зат» (Бері жат), «Мама жү, тосеке жатайқ» (Мама, жүр, төсекке жатайық), «Мағазине ба» (Магазинге (дүкенге) барайық);

- бала сөйлеу тілін түсінеді, күрделі емес тапсырмаларды орындайды. Сұрақтарды саналы түрде қолданады: «Сатай кая?» – «Сатай қайда?», «Кім сындыды?», «Алиаска неге сындыды?», «Кай зуем?» – «Қалай жүремін?»;

- өз бетінше хабар тарату қарым-қатынастың негізгі құралы болып табылады;

- сөйлем мен сөздерді белсенді қолданады, көп сөзден құралған

сөйлемдер пайда болады: *«Муктики қос», «Айса соса Усая ады» – «Айша Нұрсаяның соскасын (емізігін) алды», «Мама атобус кетек» – «Мама, автобусқа отырайық».*

Өмірінің екінші жылының екінші жарты жылдығынан бастап баланың сөзі нақты жағдайдан және сөйлеу мәнінен тыс кезде айналасындағыларға түсінікті болады, ал бұл 2 жастан 6 айдан кейін бала сөйлеу біліктіліктерінің қажетті минимумын меңгеретінін көрсетеді. 2 жас 6 айдан 3 жасқа дейінгі кезеңде баланың сөйлеу дамуында сапалы өзгерістер байқалады. Осы жас кезеңіне тән балалардың тілдік даму көрсеткіштері шын мәнінде қарқынды өсуде: сөзбен, фразаның мағынасын түсінеді; сөздік қорының көлемі ұлғаяды.

Сөзді түсіну және белсенді сөйлеу арақатынасы сапалы өзгереді. Егер бұрын баланың ересек адамның сөзін түсінуі туралы оның «қимыл-қозғалыс жауаптары» бойынша (бала қажетті затты көрсетеді, ересек адам атаған ойыншықты әкеледі және т.б.) айтуға тура келсе, енді белсенді сөйлеу оның барлық қызметімен тығыз байланысты болған кезде түсіну мен ойлау деңгейін оның сөздері бойынша бағалауға болады.

Жақсы дамыған еліктеу және сөйлеу түсінігінің жеткілікті деңгейі сөздік қорының қарқынды өсуін қамтамасыз етеді. Егер баланың сөздік қорында 2 жаста шамамен 300 сөз болса, үш жаста 1000-1200 және одан да көп сөзге жетеді. Төртінші жылы сөздік айтарлықтай баяу және біркелкі толықтырылады.

Мектепке дейінгі кіші жастағы балалардың сөйлеу белсенділігінің әртүрлі кезеңдерінде айырмашылықтар байқалады. Орташа сөйлеу белсенділігі (ойынның 30 минутындағы баланың өз бетінше айтқан сөздерінің саны) 2 жас – 2 жас 6 айлық балаларда 25-28 сөзді, 2 жас 6 ай – 3 жас балаларда 70-80 сөзді, 3 жас – 3 жас 6 ай балаларда 110-115 сөзді құрайды (Г.М. Ляминаның зерттеулері бойынша) [6].

2–4 жастағы балаларға тән сөздіктің қарқынды сандық және сапалық өсуі туралы айта отырып, зерттеушілер сөзді меңгеруінің үш деңгейін көрсетеді: затты, іс-әрекетті, сапаны және қарым-қатынасты білдіретін сөздер:

- бала сөзді түсіне алады, бірақ оны сөйлеуде қолданбайды;

- затты (іс-әрекетті, сапаны немесе т. б.) өзі үшін үйреншікті фразалар мен жағдайларда (қайшы тырнақты қырку үшін қажет) танып біледі және айтады;

- кез келген қол жетімді байланыс пен қарым-қатынаста сөздерді түсінеді және дұрыс қолданады.

Үш жаста баланың сөздік қорында барлық сөз таптары бар (зат есімдер, сын есімдер, етістіктер т.б.) болады.

Өмірінің үшінші жылында бала етістіктерді жиі пайдаланады, бірақ көп жағдайда зат есімдер басым болады, (60%) содан кейін етістіктер (25-27%) және ең аз (10-12%) сын есімдерді қолданады. Сын есімдердің көмегімен

бала заттардың өлшемін ғана емес, олардың түсін, қасиеттерін, сапасын, пішінін атайды: «ак саик», «кизил доп» (ақ шарик, қызыл доп). Бұл жас-та балалардың сөйлеуінде атау сөздер басым, ал жалпылама зат есімдер (*мысалы: ыдыс, киім, жиһаз, жануарлар*) әзірге жоқ. Заттардың көптеген атауларын бала жақсы біледі (әр түрлі заттардың арасында қажетті затты тез табады), олар оның ең жар сөздігінде бар, бірақ белсенді сөйлеуде бала бұл сөздерді үнемі пайдаланбайды. Бала жеңілдетілген сөздерді сирек қолданады (бұрын қолданылған «ав-ав» орнына «ит», «ао» орнына «алло», «вын-вын» орнына «масина», «машина» дейді). Бала сөздерді жиі ойлап табады; сөздің дыбыстық жағын түсінгенін көрсетеді («бафыса» орнына «басына»)

Кейде балалар ұқсас объектілерді немесе бір мақсатта қолданатын заттарды шатастыруды жалғастырады, мысалы, ботинкаларды «туфли, тәпішке» деп атайды; заттардың бөлшектерін, көп заттардың бөліктерін атамайды десек де болады. Дегенмен адамның, жануарлар мен құстардың дене мүшелерін 2 жас 10 ай – 3 жастағы бала көрсетіп, атап береді: «мұны – мұрны», «құйы – құйрығы», «аузы», «аяғы – аяғы», «бас», «коз – көз», «коо – қол». Балалардың жасы үлкейген сайын сөздік қорының сапасы да өзгереді. Бұл тек тәрбиелеу жағдайына ғана емес, сонымен қатар бала тұратын жерге (қалада немесе ауылда) және басқа да факторларға байланысты. Мысалы, әскери қалашықтар, шахтерлер кенттері, шығармашылық интеллигенция отбасыларында тәрбиеленетін ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың сөздігі ерекше терминологиямен толықтырылады.

Бала өмірінің үшінші жылында суретте бейнеленген әртүрлі әрекеттер мен таныс заттарды танып, атай алады («ит жүгіреді»), бірақ жайылған фразалар әлі құрылмайды. Сөйлеу тілінің дамуының барлық жетістіктеріне қарамастан, балалар әлі де көптеген сөздерді анық және дұрыс айтпайды, сондықтан олардың сөйлеуі жалпы айналадағыларға түсінікті емес.

Балалар буындық құрамы күрделі сөздерді айтуда киналады: сөздің буындық құрылымын әрдайым дұрыс айта алмайды (сөздерді қысқартады), буындарды, жеке дыбыстарды ауыстырады немесе тастап кетеді: «катуга» – «қайтуға», «уды» – «ұрды», «бемим» – «бермеймін», «мамақ» – «тамақ», «ескаато», «экскавато» – «эксковатор», «матис» – «мотоцикл», «бесет» – «велосипед». Екі немесе үш дауыссыздар қатар келген жағдайда қарапайым бір-екі буынды сөздерде оңай айтылатын дыбыстар да жиі түсіп қалады: «шаап» – «шкаф», «такт» – «трактор». Дыбыстар, буындық құрамы күрделі сөздер, бірнеше дауыссыз дыбыстар қатар келген сөздерді айтуда кейбір кемшіліктер сақталады.

А.Н. Гвоздевтің деректері бойынша төрт жасар баланың сөздігінде зат есімдер 50,2%, етістіктер 27,4%, сын есімдер 11,8%, үстеулер 5,8%, сан есімдер 1,9%, шылаулар 1,2%, көмекші сөздер 0,9% [3]. Баланың сөздік қоры жаңа қызмет түрлерімен байланысты сөздермен толықтырылады (бейнелеу, құрастыру, музыкалық, әдеби, театр және ойын).

3.4 Тілдің грамматикалық құрылымының қалыптасуы

Бала өмірінің үшінші жылында ана тілін меңгерудің маңызды кезеңі – оның грамматикалық құрылымын меңгеру басталады. А.Н. Гвоздектің айтуынша «Грамматикалық құрылыс – сөз тіркестері мен сөйлемдердегі сөздердің өзара байланыс жүйесі. Грамматикалық жүйенің морфологиялық және синтаксистік деңгейі бар». Морфологиялық деңгей А.Н. Гвоздектің пікірінше: «сөз өзгерту және сөзжасам тәсілдерін меңгеру; синтаксистік – сөйлем құрастыра білу, сөйлемдегі сөздерді грамматикалық тұрғыдан дұрыс үйлестіре білу».

Балада тілінің морфологиялық және синтаксистік жүйелерінің дамуы тығыз байланыста болады. Сөздің жаңа формаларының пайда болуы сөйлемнің құрылымын күрделендіруге ықпал етеді және, керісінше, ауызша сөйлеуде сөйлемнің белгілі бір құрылымын қолдану сөздердің грамматикалық нысандарын бекітеді. Ғалым-лингвист А.Н. Гвоздев бұл үдеріс үшінші жылдың екінші жартысында қарқынды өтетінін атап өтті.

Сөйлеу тілінің дұрыс дамуының объективті көрсеткішретінде екі жаста алғашқы фразаның пайда болуы болып табылады: «*сау бо*» – «*сау бол*». Бала негізгі одағайларды пайдалана бастайды: «*ooo, саает*» – «*ooo, самолет*», «*ау?*», «*уау!*». Қалыпты сөйлеу дамуында 2 жас – 2 жас 2 айдағы балада физиологиялық аграмматизмдер кезеңі белгіленеді, яғни сөйлемді тиісті грамматикалық рәсімдеусіз пайдаланатын кез.

Үшінші жылдың екінші жартыжылдығында балалар синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін қажетті қызметтік сөздерді (шылаулар мен қосымша сөздер) белсенді меңгереді. Баланың сөйлеу тілінде күрделі сөйлемдер пайда болады, олардың саны төртінші жыл бойы айтарлықтай өзгермейді.

Грамматикалық тұрғыдан баланың сөзі әлі дұрыс қалыптаспаған. Бала сөйлемдегі сөздерді дұрыс байланыстырса да, олардың көпше, және жекеше түрлерін дұрыс қолданады, бірақ септік жалғауларды қолдануда қателіктер жібереді. Ол етістіктің осы және өткен шағын ажыратады және дұрыс пайдаланады («*Мама кетіп қапты. Папа машина айдап кетіп қапты*» – 2ж.10 ай. «*Мен құыршақ ойнап отырмын. Кешке қонаққа барамыз*» – Айша Ж., 3ж.4 ай). Балалардың жауаптары негізінен қарапайым сөйлемдерден тұрады, бірақ оларда жиі толықтырулар пайда болады.

3.5 Байланыстырып сөйлеуі

Баланың алғашқы жас кезеңдерінде байланыстырып сөйлеуінің дамуына назар аудару өте маңызды, себебі осы уақытта баланың миы қарқынды өсіп, оның қызметтері қалыптасады. Байланыстырып сөйлеу дегеніміз – айтылған

сөздерді игеріп, оның компоненттері, яғни сөйлемдер мен сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып сөйлеуді айтамыз, демек, бұл қатесіз дұрыс сөйлей білу. Байланыстырып сөйлеу – толықтай ойластырылған, әлеуметтік тұрғыдан бекітілген грамматикалық формада көрініс табатын сөз. Баланың сөйлеуі оның сыртқы әлеммен байланысының үш қызметін атқарады: коммуникативтік, танымдық, және реттеуші.

Байланыс тілінің негізгі қызметі – коммуникативтік. Коммуникативтік қызмет ең ерте қалыптасатын қызмет түрінің бірі. Қоршаған адамдармен қарым-қатынас жасау қажеттілігі баланың тілін одан әрі жетілдіруді ынталандырады. Екінші жылдың соңында бала айналасындағылар үшін өз ниетімен, бақылауларын сөзбен жеткізе алады, ересектердің оған айтқан сөздерін түсінеді: «*Киім шешпе – киім шешпе*», «*Өшіп қапты батаейка – өшіп қапты батарейка*».

Үш жастан кейін бала ішкі сөзді меңгере бастайды. Осы уақыттан соң ол үшін сөйлеу тек қарым-қатынас құралы бола алмайды, ол басқа да қызметтерді орындайды, ең алдымен таным қызметін атқарады: бала жаңа сөздер мен жаңа грамматикалық формаларды меңгере отырып, қоршаған әлем, шындық заттары мен құбылыстары мен олардың қатынастары туралы өзінің түсінігін кеңейтеді: «*Папада телефон өшіп қапты – папада телефон өшіп қалыпты*», «*Қушқ туа бесін – Күшік тұра берсін*», «*Далада тун боды – Далада тун болды*», «*Мен көп кодм – Мен көп көрдім*». Балада коммуникативтік қызмет екі негізгі түрде жүзеге асырылады – диалог және монолог. Осы нысандардың әрқайсысы оларды қалыптастыру әдістемесінің сипатын анықтайтын өз ерекшеліктері бар.

Диалог – бұл екі немесе бірнеше адамның сөйлейтін сөздерінің және жағдайлардың ауысуымен тікелей байланысымен сипатталатын сөйлеу түрі. Диалогтық бірліктердің түрлері (бастамашылық және жауапты репликалар):

- сұрақ-жауап;
- хабарлама мен хабарға реакциясы;
- сөйлеу тіліне қызығушылығын ояту (ынталандыру) – сөйлеу тіліне қызығушылығын оятуға деген реакциясы.

Байланыстырып сөйлеудің екі түрі белгілі: жағдаяттық және контекстік. Жағдаяттық сөйлеу тілінің белгілері: сөйлеу түрінде ойдың мазмұны толық көрсетілмейді, ол жағдаят және бейбералды құралдармен (ым-ишара, мимика) толықтырылады; толық емес (бір құрамдас) және аяқталмаған сөйлемдердің болуы; сөйлемде сөздердің кезектілігінің бұзылуы; бастауыш және пысықтауыштар есімділікпен көрсетіледі.

Контекстік сөйлеу тілінің белгілері: ой мазмұны сөйлеу контекстінде толық көрсетілген; сөйлеу тілі жеткілікті толық; сөздердің кезектілігі нормаға сай; есімдіктерді орынды пайдаланады; сөздері бірсарынды және ұстамды.

Байланыстырып сөйлеу тілінің екі түрінің дамуы баланың сөйлеу тілінің даму үдерісінде жетекші рөл атқарады. Өмірінің екінші жылының екінші жарты жылында бала сөйлеу тілінің диалог түрін қолданады, сұрақтарға жауап қайтарады, өзі сұрақ қояды:

«Апа, көке қайда?», «Апа, эскато қайда?»;

«– Папаң қайда? – Папа думысқа кетті». «– Мама да жұмысқа кетті».

«– Қар қандай? – Ка аппа»

Байланыстырып сөйлеу маңызды әлеуметтік қызметтерді атқарады: балаға қоршаған адамдармен байланыс орнатуға көмектеседі, қоғамдағы мінез-құлық нормаларын анықтайды және реттейді, бұл оның жеке басын дамытудың шешуші шарты болып табылады.

Байланыстырып сөйлеу тілінің дамуы біртіндеп ойлаудың дамуымен бірге жүреді және балалар қызметінің күрделенуі және қоршаған адамдармен орнататын қарым-қатынас формаларымен байланысты. Бұл кезеңде сөйлемнің құрылымын 3-4 сөзге дейін кеңейтуі байқалады: «Қайтадан сесіп қояйн»– «Қайтадан шешіп қояйын», «Запыракта сарғайып тусту» – «Жапырақтар сарғайып түсті», «Бауын сесіп қапты» – «Бауым шешіліп қалыпты», «Аи ескім зок» – «Әлі ешкім жок», «Каирлі тун, ботам» – «Қайырлы түн, ботам!».

Бала өз ойын жеткізе алады: «Апа, үйге бамайык – Апа, үйге бармайык», «Қаанғы түсті. Коп свит жанды. Бииеуле уктап қапты. Апа, биеуле туыпты (терезелерінде шам жанып тұрған жағдайда)». Балабақшадан үйге қайтып бара жатып, айналасындағы көргенін әңгімелейді: «Апа, коп қа жауыпты. Қун суык. Менде коап ба. Ка устам. Апа, машинанын козы жабылып қапты. Машина тонып қапты (терезесін қар басып қалған жағдайда). Аға үйне баа жаты». Ойын алаңында: «Апа, тогай. Мұны ба, қуйыы ба екен. Аузы ба екен. Ол тамак ишед. Апа, ат. Алиаска отыад. Иго-го жугиип баад. Апа, аттын кози тусп қапты. Еки кози. Мамада коз ба. Еки коз. Папада да ба. Менде коз бар». Подъезге келген кезде, бірінші қабаттағы пәтердің терезенін көрсетіп: «Бу біздің үй емес. Апа, мен шашадым. Уф, уге кедік.»

Балалар алдымен жай сөйлемдерді, ал жылдың соңына қарай күрделі сөйлемдерді пайдалана бастайды, бірақ соңғылары өте сирек қолданылады. Жыл соңына қарай бала ересектерден не көріп, білгенін еркін айта алатындай дәрежеде сөйлейді, бірақ оның сөзі әлі де жағдаятқа байланысты.

Бала өмірінің үшінші жылы мазмұны қарапайым және көлемі шағын ертегіні қабылдай алады, мазмұны бойынша кейбір сұрақтарға жауап бере алады. Алайда ертегінің мазмұны баланың өмірлік тәжірибесіне жақын болуы керек. Ертегіні мазмұндау кезінде бала ересек адамдардың артынан жеке сөздер мен сөз топтарын тек жалғастыруға қабілетті. Бірнеше рет оқылған шағын мәтіндерді ол толығымен есінде жатқа сақтайды; бірақ өз бетімен мәтінді байланыстырып, мазмұндап бере алмайды (дегенмен кейбіреулері жыл соңында осы тапсырманы оңай орындайды). Егер мәтінде жауап бар

болса, бұл жас кезеңінде балаға қарапайым жұмбақтарды шешу мүмкін болады: мысалы, балаға таныс дыбыстарға еліктейтін сөздер бар жағдайда («Екі мүйізі бар. Сүт береді. Мууу деп шақырады. Бұл не?»).

Өмірінің төртінші жылында ағза нығайып, моторлы саласы жетіледі, бала көп уақыт қимыл-қозғалыс әрекеттерінде өткізеді. Бала тірі және жансыз тіршілік арасындағы айырмашылықты сезінеді, туған-туыстары, жақындары, таныстары және бейтаныс адамдарды саралайды, оларға басқаша қарайды. Қоршаған ортамен танысу танымдық сипатқа ие болады. Бала іс-әрекетті мақсаты бойынша қолданады: судың, құмның, саздың қасиеттерімен танысады және оларды тиісінше пайдаланады (араластырады, құяды, үйеді). Бала зат пен оның алмастырушысы арасында байланыс орнатады, ересек адам ертегілерді оқу және суреттерді қарау кезінде белгілі бір заттар, нысандар, құбылыстар мен әрекеттерді елестете бастайды. Бұл ретте бала нақты жағдай мен эмоцияларының әсерінен бұрын көргенін есіне түсіреді. Бала ересектер оқып немесе айтып берген ертегілер негізінде өзінің әңгімелері мен қысқа ертегілерін ойлап табуды бастайды.

Баланың жады толығымен еріксіз, негізінен қозғалу және эмоциялық: оның белсенді әрекеттерімен байланысқан, оны қызықтырған, бірнеше рет қайталанған нәрселерді есте сақтау оңай. Бала өте ұзын өлеңдер мен ертегілерді есте сақтауға қабілетті (таныс кітап беттерін саусақпен жүргізіп, өлеңін жатқа оқиды, қандай өлеңнің қай бетіне орналасқанын есте сақтайды); заттар мен олардың іс-әрекеттері арасындағы қарапайым себеп-салдарлық байланыстарды орнатуға тырысады; сөйлеу құрылымы ересек адамның сөйлеуіне жақындайды. Үш жарым жастан бастап балалардың сөйлеудің негізгі түрі – диалогтық; монологты сөйлеуде өзін сынап көреді; ересектерге көп сұрақ қояды; сөйлеуді жоспарлау қызметін орындайды.

Хабар тарату бала үшін басқалармен байланысқа түсу құралы және өмірлік әсерлерді білдіру, басқа да белгілі бір ақпаратты хабарлау тәсіліне айналады. Бала 4-5 сөйлемнен тұратын әңгімелер құрастырады. Оның хабар таратуы күрделене бастайды және сауатты болады. Бұл ақпараттық материалды күрделі логикалық қайта құрудың басталуының белгісі деп білеміз.

Дауыс, сөздер мен әңгімелерді эмоционалды тұрғыдан қабылдайды және тындайды, әдеби шығармалар және олардың кейіпкерлеріне өз көзқарасын білдіреді; қысқа өлеңдер, мақал-мәтелдер, тақпақтар мен жұмбақтарды жатқа айтады; безендірулерді мұқият қарайды, әдеби шығармалардың кейіпкерлерін біледі және салыстырады; суретті ұжыммен қарауға ұмтылады, оларды қоршаған адамдарға қуана көрсетеді; ересектердің сөздерін қайталайды; шығармалардағы оқиғаларды өз бетінше түсіндіреді, ертегілерді «оқиды»; әдеби шығарманың мазмұны туралы өз пікірін қарапайым деңгейде айтады.

Ертежастағы баланың сөйлеу тілінің қалыптасуында психофизиологиялық факторлардың рөлі маңызды:

- көру сөйлеу мәндері және балалар қолданатын грамматикалық категориялардың қалыптастыруында үлкен рөл атқарады;

- тілдің нақты мазмұнын көру образдармен байыту қалыпты жағдайда баланың психикалық дамуы барысында тікелей сезімтал және сөздік-логикалық таным арасындағы дұрыс қатынасты қалыптастыруға ықпал етеді;

- биологиялық факторлар (тұқым қуалаушылық; орталық жүйке жүйесі, мидағы сөйлеу орталықтары, есту және сөйлеу мүшелерінің дұрыс құрылымы мен жұмыс істеуі; сау жүктілік және қолайлы босану; туғаннан кейін дене бітімі және психикалық дамуы);

- әлеуметтік (баланың өмірінің алғашқы күнінен бастап толыққанды сөйлеу ортасы, қолайлы дамыту ортасы).

Балалардың сөйлеу тілін меңгеру қарқыны әртүрлі. Кейбір балалар ерте жастан сөйлей бастайды, басқалары айналасындағылардың сөзін жақсы түсінеді, бірақ сөйлемейді. Егер үшінші жылдың соңына қарай бала сөйлей алмаса, маманның кеңесі қажет. Балалық шақтың әрбір жас кезеңі өз басымдықтарына ие екендігі белгілі. 2-4 жастағы балалардың сөйлеуі толыққанды дамып келе жатқанын келесі көрсеткіштер дәлелдейді:

- 2 жас – 2 жас 6 ай балалар қарапайым сөздік тапсырмаларды орындауға, көрнекілік құралдарын (суреттер т. б.) пайдаланбай, қарапайым әңгімелерді қабылдауға қабілетті; өздерінің жеке тәжірибесінде орын алмаған оқиғалар туралы қысқа әңгімелерді түсіне бастайды;

- 2 - 4 жастағы балаларда ересек адамдардың қимылдары, әрекеттері, сөздер мен сөз тіркестерін еліктеу арқылы қайталау қабілеттері жақсы дамыған (қарапайым және одан да күрделі);

- 3 жас – 3 жас 6 айдағы балалар өздерінде бар және қарқынды толықтырылып жатқан сөздік қорының көмегімен өз әсерлері, ойлары мен ниеттерін білдіре отырып, ересектермен қарым-қатынас жасауға белсенді түрде ұмтыла бастайды;

- балалар ересектердің оларға ұсынылған ертегіні оқып беру, әңгіме мен ертегіні тыңдау, кітаптағы суреттерді бірге қарауға дайын.

Ерте жастағы балалардың сөйлеуін зерттеу кезінде тексеруге арналған дидактикалық материал елеулі әдістемелік талаптарына сәйкес келуі тиіс:

- сөйлеу тілін тексеруді ерте жастағы сөйлеу тілінің дыбыс айту жағының қалыптасуы мен даму заңдылықтарын ескере отырып жүргізу қажет және артикуляциясы ерте онтогенез кезеңінде қалыптасатын дауысты және дауыссыз дыбыстарды айтуға міндетті түрде тапсырмалар қосу қажет. Бұл ретте қалыпты дамыған баланың сөйлеу тілінде дыбыстарды айтудың физиологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет;

- ерте жастағы баланың сөйлеу тілін зерттеу кезінде табысқа жету үшін ұсынылған материалдың безендірілуі (суреттің бояуы, үлкен өлшем, артық бөлшектердің болмауы) және оның қолжетімділігі негізгі рөл атқарады.

Балалар сюжеттік суреттерге қарағанда әлдеқайда қызықты, олар суретті қуана біледі және қажетті сөзді «табады»;

- тиімді әдістемелік тәсілдерді іздеу маңызды орын алады, мысалы, ересектерден кейін сөйлемді аяқтау тәсілі. Бұл әдістемелік тәсіл ерте жастағы балалардың тілін дамыту үшін жиі қолданылады, ол оңай және жұмыста қолжетімді, кішкентай балалар қуана қабылдайды.

Балалардың сөйлеу тіліне диагностика жүргізу үшін сөздерді іріктеу кезінде төмендегі ережелерді ескеру қажет:

- сөздің балаларға түсінікті болуы;

- сөз ішінде қатар келген дауыссыз дыбыстардың позициясы (дыбыстың сөздегі орны: сөздің басында, ортасында және соңында);

- дауыссыз дыбыстардың тоғысуын құраушы сапасы (дыбыстың әртүрлі жасалу орны мен жасалу тәсілін пайдалану);

Баланың тілін тексергенде оған қажетті ақпаратты тек оның сөйлеу тілінің дыбыс айту жағының дамуы туралы ғана емес, сонымен қатар оның сөздігінің қалыптасуы, фразалық сөйлеудің даму кезеңдері, оның негізгі бөліктерін меңгеру ерекшеліктері және кейбір грамматикалық формаларды қолдану ерекшеліктері туралы ақпарат алу керек. Тексеру барысында баланың сөздік қорының жағдайын, сөздегі буындардың немесе дыбыстардың дұрыс орналасуын (орнын алмастыру, тастап кету), көп буынды сөздердің буындық құрамының қалыптасу қиындықтарының сипатын ескеру қажет. Сурет материалын пайдалану кезінде зерттелетін баланың сөздің буындық құрылымының қалыптасуы туралы сенімді ақпарат алуға болады [54, 55, 56, 57]. Сөздің буындық құрылымын тексерген кезде баланың сөздегі дыбыстарды ғана емес, олардың саны мен реттілігін дұрыс айту қабілетін анықтау қажет. Сөздің буындық құрамын тексеруге арналған үлгі мәтіндік материал № 5 Қосымшада берілген. Бұл материал қазақ тілінде сөздің буындық құрамының ерекшеліктерін ескере отырып, іріктелді.

Зерттеу жұмысының мазмұнына сәйкес біз 2-4 жастағы балалардың сөйлеу тілін тексерудің диагностикалық картасын әзірледік. Зерттеу карталарын әзірлеу кезінде мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың МЖМБС-да анықталған 2 жастан 4 жасқа дейінгі балалардың коммуникативтік дағдыларын дамытудың нормативтік көрсеткіштері; мектепке дейінгі білім беру деңгейін тәрбиелеу мен оқытудың типтік бағдарламасы талданды. Сонымен қатар ерте жастағы балалардың сөздерін тексеру карталары зерттелді (О. Е. Громова, Н. В. Нищева, О. В. Грибова) [54,55,58]. Қазақ тілінің ерекшеліктері, типтік бағдарламаның талаптарын және осы жастағы балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, сөйлеуді тексеру картасы жасалды. Сөйлеу тілін тексеруге ұсынылып отырған тапсырмалар балаға қандай ойыншықтар және күнделікті тұрмыста қолданатын заттардың атауларын білетінін, суреттер мен таныс заттарды атай ала ма әлде жоқ па, өзінің, жануарлардың және қуыршақтың дене мүшелерін атай

ма, іс-әрекеттер мен қимыл-қозғалыстардың атауларын білеме жоқ па, сын есімдердің атауларын білеме жоқпа, сөздің грамматикалық формаларын түсінуі белгіленіп, байланыстырып сөйлеу деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. 3-4 жастағы балалардың сөздік қорының түрлерін (енжар, белсенді) даму деңгейі, жалпылама сөздерді түсініп, білуі, фонематикалық қабылдау қабілеті тексеріледі (*№ 6 Қосымша*).

Ерте жастағы балалардың сөйлеу тілін түсінуінің дамуы белсенді сөйлеуінің пайда болуынан әлдеқайда озады және оның пайда болуының алғышарты болып табылады. Картада сөйлеу тілін түсінуін анықтауға ұсынылған тапсырмалар олардың орындалу күрделілігінің шамамен өсуі бойынша орналасқан. Сөйлеу тілін түсінудің қалыптасуын бірнеше деңгейге бөліп, қарастыру ұсынылады (Н.С.Жукова бойынша):

Нөлдік деңгей: есту қабілеті сақталған бала айналасындағылардың сөзін қабылдамайды, кейбір жағдайда өзінің атына, тыйым салу немесе мадақтау интонациясына реакциясы бар.

Жағдаяттық деңгей: тұрмыстық жәнепәндік әлеммен байланысты өтініштерді түсінеді. Жақын адамдардың аты және өзінің ойыншықтарының атауын біледі, өзінің, ата-анасының, қуыршақтың дене мүшелерін көрсете алады, бірақ ауызша сұрау бойынша тұрмыста жақсы таныс заттар мен ойыншықтардың суреттерін ажыратпайды.

Номинативті деңгей: жеке суреттерде бейнеленген заттардың атауларын жақсы біледі, бірақ сюжеттік суреттерде бейнеленген іс-әрекеттердің атауларын әрең атайды (оқып отыр, тұр, отыр т.б.).

Предикативті деңгей: іс-әрекеттердің көптеген атауларын біледі, сюжеттік суреттерде бейнеленген әрекеттер объектілеріне қойылған септік мәселелерінде оңай бағдарланады; бірнеше алғашқы көмекші сөздердің мәнін ажыратады: үстелдің үстіне (жанына, астына) қой. Грамматикалық формаларды ажырата алмайды.

Бөлшектелген деңгей: сөздің жекелеген бөліктері – жалғау, жұрнақтар арқылы енгізілетін мәндердің өзгеруін ажыратады (доп – доптар, үй – үйшік).

Баланың сөйлеу тілін тексеру бойынша талдау кезінде баланың сөзді түсіну деңгейін экспрессивті сөйлеуі тілінің дамуының деңгейімен, импрессивті және экспрессивті сөйлеу тілінің даму көрсеткіштерін және сөздің грамматикалық формаларды түсіну көрсеткіштері мен оларды қолдануымен салыстыру қажет.

4. ТӨРТ-АЛТЫ ЖАСАР БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ДАМУЫН ТЕКСЕРУ

4.1 Төрт-алты жасар балалардың сөйлеу тілінің дамуының сипаттамасы

Баланың төрт жасы сөйлеу тілін дамытудағы жаңа жетістіктермен атап өтіледі. Бұл жаста балалар еркін түрде сөйлейді, таныстарымен ғана емес, бөтен адамдармен де байланысқа оңай түседі. Қарым-қатынас қажеттілігі балаларды бастамаға итермелейді, олар өздігінен сөйлесуді бастайды, көптеген сұрақтар қояды, танымдық қажеттіліктері ұлғаяда. Балаларды табиғат құбылыстары, адамдар арасындағы қарым-қатынастар, бейтаныс заттар қызықтырады. Бұл қызығушылықты қолдау қажет, өйткені ол баланың сөйлеу тілі және басқа да жоғары психикалық қызметтерін одан әрі дамыту негізінде жатыр.

Төрт жастағы балалардың сөздік қорында шамамен 2500 сөз болады. Белсенді сөздік қорында жалпылаудың екінші деңгейіндегі сөздер пайда болады. Сөздік қор уақыт пен кеңістікті білдіретін үстеулермен толықтырылады. «Сөз шығармашылығы» пайда болады, яғни сөзжасамдық модельдерді меңгерудің басталғандығы байқалады. Сөйлеу тілінде негізгі сөз таптарын өзгертудегі қателер байқалады. Балалардың көпшілігінде дыбыс айтуы қалыпты, кейбіреуінде ғана ызың және ысқырық дыбыстарды шатастыру және р, р' вибранттарының жоқ болуы байқалады. Байланыстырып сөйлеуі әлі жетіле қоймаған, күнделікті өмірі туралы әңгімелеуінде ішінара кезектілік сақталмаған болып келеді. Онымен қоса ертегіні өз бетінше айтып беру мүмкін емес, педагогтың қолдауын қажет етеді. Осы жастағы еріксіз есте сақтау дағдысының жақсы дамуының арқасында бала көптеген тақпақтарды жатқа біледі.

Бес жастағы балада ақыл-ой және сөйлеу тілінің дамуында елеулі жетістіктер байқалады. Бала ең маңызды байланыстарды бөліп, атай бастайды және оларды сөйлеуде дәл көрсетеді. Оның сөзі әртүрлі, дәлірек айтқанда мазмұны жағынан бай болады. Айналадағылардың сөйлеуіне төзімділігі артады, ол ересектердің жауаптарын соңына дейін тыңдай алады. Дыбыс айтылуы айтарлықтай жақсарайды: дауыссыздарды жіңішкертіп айтуы толығымен жоғалады, дыбыстар мен буындарды айтпай кетуі сирек байқалады. Төрт жасқа қарай барлық балалар ызың дыбыстарды айта алады, ал 5 жасқа қарай л, р дыбыстары пайда болады. Бірақ бір балаларда кейбір дыбыстардың тұрақсыз айтылуы қалады. Өмірінің бесінші жылында бала сөздегі дыбыстың бар-жоғын есту арқылы біліп, берілген дыбысқа сөзді

атай алады («С» дыбысы бар сөз ата. Сана, асық, маса). Әсіресе бұрында фонематикалық (дыбыстық) қабылдауды дамыту бойынша жұмысты балабақша тәрбиешісі немесе ата-анасы жүргізген болса әбден мүмкін.

Егер 4 жаста баланың сөздігі 2000 сөз болса, 5 жаста 3000 сөзге жетеді. Бұл балаға өз ой-пікірлерін толық құруға мүмкіндік беріледі. Балалардың сөздерінде заттардың белгілері мен сапасын белгілеу үшін (*үлкен, кішкентай, жалпақ, қызыл, жылтыр*) түстерді анықтау үшін қолданылатын сын есімдер жиі пайда болады, негізгілерден басқа қосымша түстердің (*көгілдір, қара, қызғылт сары*) атауларын біледі және атайды. Тәуелдік есімдер пайда болады – түлкінің құйрығы, қоянның құлағы, заттардың қасиеттерін көрсететін сөздер, сапасы, олар жасалған материал (*темір кілт, ағаш орындық, шыны кесе*). Үстеу, есімдік, кеңістікке қатысты сөздерді білдіретін (*асты, үсті, жоғары жағы, жаны, жан-жағы т.б.*) сөздер кеңінен қолданылады. Жалпылама сөздер (*ыдыс, киім, жиһаз, көкөністер, жемістер, аяқ киім, азық-түлік, мамандықтар, жыл мезгілдері*) пайда болады.

Бала өз сөзін 2-3 қарапайым сөйлемнен құрастырады, салалас құрмалас және бағыныңқы құрмалас сөйлемдерді жиі, бірақ әлі де аз қолданады. Сөздіктің өсуі, күрделі сөйлемдерді қолдану балалардың грамматикалық қателерді жиі жіберуіне әкеледі: «доптар» орнына «көп доп», «ойыншықтар» – «көп ойыншық». Осы жастағы кейбір балалар оқыған ертегі немесе әңгіме мәтінін айтып бере алады. Кейбіреулері ертегі соңын өз ойларымен аяқтайды, мысалы Ш. Айару «*Бауырсақ*» ертегісінің соңын «бауырсақ қашып кетті» деп аяқтады, «*сонда оны ешкім жеп қоймады ма?*» деген сұраққа «*жоқ, қашып кетті*» деп жауап берді. Кейбір балалар әлі де, ересектердің көмегіне байланысты, мәтінді дәйекті және дәл айтып бере алмайды. Ауызекі сөйлеу кезіндегі естуі баланың ересектердің сөйлеуінде интонация, дауыстың жоғарылауы мен төмендеуін ажыратуға мүмкіндік береді. Балалар ертегі кейіпкерлеріне еліктеп, түрлі интонацияларды өздері көрсете алады. Мектепке дейінгі ересек жастағы баланың тілін дамыту, өз ойын байланыстыра қисынды жеткізе білу, фонематикалық есту қабілетін дамыту балаларды мектепке дайындаудағы маңызды сәттері болып табылады.

Алты жаста баланың сөздігі 3500 сөзге дейін кеңейеді. Алты жаста баланың мектепке дейінгі даму кезеңі аяқталады, оның негізгі нәтижесі жүйелі оқуға дайындық болып табылады. Алты жастағы балалардың сөйлеу тілінің деңгейі мектепке дейінгі баланы қоршаған ересектердің сөйлеу мәдениетіне тікелей тәуелді. Егер жақын адамдардың сөзі грамматикалық тұрғыдан дұрыс болса, онда эпитеттер жиі кездеседі, ол өзінің мазмұны бойынша бай. Егер ересектер баланың қателіктерін дер кезінде түзетсе, балалар да осындай қасиеттерге ие болады деп толық сеніммен айтуға болады. Алты-жеті жастағы балалар мағынасына жақын және мағынасына қарама-қарсы сөздерді оңай таңдай алады. Олар дауыс мүмкіндіктерін өте жақсы пайдаланады, өз пікірлеріне интонацияның әртүрлі реңктерін бере

алады, сыбырлап, қатты және нашар, жылдам және баяу сөйлей алады. Олар заттар, құбылыстар және өздерінің ересектер және құрдастарымен өзара қарым-қатынасының ерекшеліктерін оңай сипаттайды. Бұл жастағылар ересектердің сұрақтарына толық жауап бере алады, өз ойларын нақты және айқын түрде бере алады. Балалар әдеби шығармаларды оңай көшіріп қана қоймай, берілген тақырыпқа сай ертегі мен әңгімелерді өздері құрастыра алады, олар үшін басы мен соңын ойлап табады. Берілген басы бойынша әңгімені жалғастырады немесе ертегі басын бастап, көрнекілік (сюжетті суреттер сериясына сүйене отырып, оларды реттілікпен орналастырып) бойынша ертегіні немесе әңгімені өз бетімен айтып береді. Бұл балалардың сөйлеу тілі дәйекті және қисынды, негізгі сюжеттік шеңберден ауытқымайды. Алты-жеті жастағы баланың сөйлеуінде грамматикалық қателер жоқ, барлық дыбыстар дұрыс айтылуда, сөз анық, сөздерде екпін дұрыс қоя алады. Сөздік қоры бейнелі және жарқын сөйлемдерді пайдалануға мүмкіндік береді.

4.2 Сөйлеудің дыбыстық мәдениеті

Төрт жаста дауысты, дауыссыз дыбыстарды дұрыс айту дағдылары бекіген, фонематикалық қабылдау дағдылары қалыптасқан. Осы кезеңде балалардың сөздеріне кеш онтогенез дыбыстары енеді: ш, ж, ч, щ, с, з, р, л сияқты ызың дыбыстарды айта алмаған балалар осы дыбыстарды дұрыс айтуда белсенді тәжірибеге ие болады, сондай-ақ «кеш шығатын» дыбыстарды меңгере бастайды. Әр балада дыбысты қалыпты айтуды толық меңгеру мерзімі әртүрлі: кейбіреулер 4 жасқа дейін осы тапсырманы орындауға үлгермейді, бірақ 3 жас 6 айда қалыпты дыбыс айтуды меңгеретін балалар да бар. Р («ара») дыбысын л дыбысына («ала») ауыстыру және л («лақ») дыбысын жұмсақ Л' («льақ») ауыстырып айтуы тіл дамуының артта қалуы деп саналмайды. Егер барлық дыбыстар й дыбысына алмастырылса («қол» – «қой», «лақ» – «йақ», «тырна» – «тына», «орман» – «оман»), онда осы топ дыбыстарының артта қалуы туралы айтуға болады (Тексеру әдістемелері № 7 Қосымша, 2.1-2.2 бөлімдерде берілген).

Ызың және ысқырық дыбыстары 4 жаста жете ажыратылмаған болып келеді; с – ш, з – ж, с' – щ дыбыстарын шатастыру байқалуы мүмкін. Ысқырық дыбысты қажет ететін сөздерде ызың дыбыс айтылуы мүмкін («шана» – «сана», «жас» – «зас»). Мұндай құбылыс гипертүзеу деп аталады және фонематикалық естудің сәл де болса жетілмегенін білдіреді. Алайда күрделі сөздерді (бірнеше буыннан құралған немесе дауыссыз дыбыстар қатар келген жағдайда) айтқанда да қателер кездеседі, мысалы балалар, қалампыр, қызғалдақ, орамал («балалал, қаямпый, қыздақ, омарал, омалал») т.б.

Төрт жастағы балаларда дауысын басқару қиындықтары бар: өздері байқамай өте қатты сөйлейді. Балалар интонацияны жақсы қабылдап, ертегілерді айту кезінде ересектерге еліктейді. Бұл жаста сөйлеу кезінде ты-

ныс алуы ұзарады, бір дем шығару кезінде бала шағын фразаны немесе 4 дыбыстан тұратын баяу тізбекті айта алады: *а –у –и –о, ә-ү-і-ө-ұ*.

Осы кезеңде балалардың сөйлеу және есту қабілеті жетіледі. Олар бір фонемамен ерекшеленетін сөздерді (*тас – бас, қас – қаш, қал-қар, қаш-қас, шаң-сан*) ажырата алады. Фонематикалық естудің дамуы балалардың дыбыстарды айту мүмкіндіктерінен озады, олар қандай да бір дыбысты дұрыс айта алмай, оны басқаның сөйлеуінде естиді, басқа баланың айтуындағы қатені байқап, өзінің қате айтуын естіп біле бастайды, ересектің басқаруымен өз қатесін түзете алады.

Бес жасқа қарай ана тілінің дыбыстарын дұрыс айтуының қалыптасуы аяқталады. Балалар ана тіліндегі барлық дыбыстарды анық айта алады, (эртүрлі көңіл-күйде айтылған) интонацияны игеріп, дыбыстарды буынға қосады, буындардан сөздер құрайды, сөздерге дыбыстық талдау жасайды. Балалар буын, сөз бен ұсыныстар құрамында барлық дыбыстарды анық айтуды үйренеді. Дыбыстардың нақты артикуляциясы, интонациялық мәнерлілігі қалыптасады. Бала тақпақ айтқанда, ертегі мазмұнын баяндағанда нақты интонацияны қолданады. Балалардың көпшілігі сөйлеу мақсатына (сұрақ, леп белгісі) байланысты дауыс күші мен биіктігін еркін өзгерте алады. Өзінің дауыс күшін меңгерген, қатты сөйлеуден сыбырлап сөйлеу сияқты құбылыстарды өзгертуге қабілетті. Сөйлеу темпі орташа, баяулаған емес немесе тым жылдам да емес. Балалардың бір бөлігінде артикуляциялық аппараттың құрылысы және қозғалуының бұзылуымен немесе фонематикалық есту қабілетінің дамымауымен байланысты дыбыстардың эртүрлі кемшіліктері байқалады. Бес жаста сөйлеу қарқынын қалыптастыру керек. Сөйлеу екпіні де азайған, ажырамайтын, бұрмаланған артикуляциямен біркелкі емес дыбыстауға әкелетін, сондай-ақ қарым-қатынаста қиындық тудыратын баяу сөйлеу екпіні де қажет емес. Дыбыстық талдау дағдыларының қалыптасуы жақсы болады. Берілген дыбысты естуі, сол дыбысқа сөз таңдау, сөздерді дыбысталуы бойынша салыстыру және ажырата алу біліктері, сөздерге дыбыстық талдау жасау дағдылары (сөздегі дыбыстың орнын (басы, ортасы, соңы) табу), берілген дыбысты басқа дыбыстар ішінен ажырату («Мен бірқатар дыбыстар айтамын, егер ш дыбысын естісең, қолыңды көтер: *ш, м, с, ш, т, ш, н, ш*»), осы дыбыс бар буынды басқа буындар ішінен («Мен бірқатар буындар айтамын, егер *ш* дыбысы бар буын естісең, жалаушаны көтер: *ша, ма, са, ша, та, ша, на, ша*»), осы дыбыс бар сөзді басқа сөздердің ішінен ажыратуы («Мына суреттерді ата, арасынан атауында *ш* дыбысы бар суреттерді ата») қалыптасады. Тиісті оқыту кезінде бала сөздегі (сөздің басы, ортасы, соңы) дыбыстың айқындамасын ғана меңгеріп қоймай, сөздегі дыбыстың нақты орнын белгілейді, олардың сөздегі жүру реті бойынша дыбыстарды атайды (*шана* сөзінде, бірінші дыбыс *ш*, екінші дыбыс *а*, үшінші дыбыс *н*, төртінші дыбыс *а*.) (*Тексеру әдістемелері № 8 Қосымша, 2.1-2.2 бөлімдерде берілген*).

Бұл сауат ашуға дайындықтың қажетті алғышарты болып табылады.

Алты жаста кезеңінде ана тілінің дыбыстары (ә, ү, у, ұ, ө, о, к, ғ, н, і, һ) айтарлықтай қатесіз айтылады. Балалар әдеби сөйлеу нормаларына сәйкес барлық сөздерді меңгеріп, нақты айтады. Олар баяу және жылдам сөйлей алады, жұмбақтардың щещімін тауып, жаңылтпаштарды айтады, дауыстап және тыныш, сыбырлап сөйлеуді ажырата алады, интонацияны кеңінен қолданады.

Кейде мынандай фонетикалық проблемалар болуы мүмкін:

- сөздер мен фразаларды бұрмалап айту, жалғауларды нақты айтпау. Мұндай ақаулық жылдам сөйлейтін және барлық дыбыстарды енді дұрыс айтып үйренген балаларда жиі кездесуі мүмкін;

- дыбыстарды естіп қабылдауы нақты емес, яғни бала дыбыстардың жұптарының орнын ауыстырып алады: [с]-[ц], [л]-[р], [з]-[ж], [с]-[ш], [ц]-[ч], [н]-[һ], [ұ]-[ү], [ы]-[і], [к]-[қ], [қ]-[ғ] және буындар қатарын айтуда қателеседі, мысалға, *са-за-са, ла-ра-ла, за-за-жа, са-ша-са, ча-ча-ца, қа-ка-қа, қа-ға-ға, аң-аң-аң* т.б. (Тексеру әдістемелері № 9 Қосымша, 2.1-2.2 бөлімдерде берілген).

Сөздердің дыбысталу формаларын ажыратуы дамыған, сөздерден дыбысты бөле алады («Қалта сөзінде л дыбысы бар ма? Сөздің қай жерінде тұр?» (Л дыбысы бар, сөздің ортасында тұр)), буын, сөз туралы бастапқы түсініктері бар. Сөздегі дыбыстарды және олардың белгілерін (дауысты: жуан, жіңішке; дауыссыз: қатаң, ұяң, үнді) ажыратады, қатаң және ұяң дауыссыз дыбыстарды салыстырады, оларды дұрыс айтады. Дыбыстарды және олардың әріппен белгіленуімен салыстырады, дыбыстарды дұрыс және дәл айтады, белгілі бір дыбысқа сөздерді атайды («Ш дыбысы бар сөздер ата» - «шана, ошақ, шаңғы»), сөздерді буынға бөледі (*шаң-ғы, тыр-на-лар*), олардың санын және сөздегі буынның ретін («бірінші буын *шаң-*, екінші буын *-ғы*, бірінші буын *тыр-*, екінші буын *-на*, үшінші буын *-лар*») анықтай алады. Сөздегі екіпінді ажырата алады. Фонематикалық есту мен қабылдауы дамыған, сөздің дыбыстық құрылымын дұрыс айтады, үш-төрт дыбыстан құралған сөздерге дыбыстық талдау жасайды, дыбыстық талдау (алма сөзінде бірінші дыбыс а, екінші л, үшінші дыбыс м, төртінші дыбыс а) мен жинақтаудың қарапайым түрі («Мен саған үш дыбыс айтамын, оларды қосқанда қандай сөз пайда болады? А Н А») мен жинақтаудың күрделі түрін («Мен саған үш сөз айтамын, олардың алғашқы дыбыстарын қосқанда қандай сөз пайда болады? Алқа, лашын, малта, алмұрт -*алма*») меңгеру әрекеті қалыптасқан. Баланы уақытында үйрету нәтижесінде ол сөздегі (сөздің басы, ортасы, соңы) дыбыстың орнын ғана меңгеріп қоймай, үш-төрт буыннан құралған сөздердегі дыбыстардың ретін атай алады («Шағала сөзінде, бірінші дыбыс ш, екінші дыбыс а, үшінші дыбыс ғ, төртінші дыбыс а, бесінші дыбыс л, алтыншы дыбыс а).

4.3 Сөздік қорының қалыптасуы

Төрт жастағы баланың сөздік қорында мамандықтарының атаулары, заттардың бөліктері, заттардың сапалары мен қасиеттерін білдіретін зат есім сөздер бар. Зат есімдер мен етістіктердің саны ғана емес, басқа да сөз таптары да артады. Әсіресе баланың сөздігі үстеу арқылы байытылады. Кеңістік пен уақыт ұғымдарымен танысқан балалар *алыс, ерте, кеш, артынан, жақында* және т.с.с. сөздерді меңгереді. Төрт жастың соңына қарай балалардың көпшілігі 1, 2, 3 сандарын қажетті заттардың санымен салыстыра алады, яғни осы сандарды саналы түрде пайдалана бастайды. Жіктеу есімдігінен басқа тәуелдеу есімдігі қолданылады: *менің, сенің*.

Балалардың белсенді сөйлеуінде киім, ыдыс-аяқ, көкөністер, жемістер, ойыншықтар және т.б. ұғымдар пайда бола бастайды. Тұрмыстық заттар және қоршаған орта заттарының маңыздылығын түсіну дағдылары қалыптасқан. Сөздік қорында жалпылауыш мағынадағы сөздер болғанымен, кейбір балаларда нақты заттың атауын білмеген жағдайда жалпылауыш сөзді орынсыз пайдалану жағдайлары болады: *«бұл құс», «гүл жұлып кетті», «ағашты көрді»*. Өйткені жалпылаудың екінші дәрежесіндегі сөздерді балалар алдымен заттардың екінші атаулары ретінде меңгереді. Бала осындай сөздердің мағыналарын (*ойыншықтар – бұл ойынға арналған заттар, ыдыс – бұл тамақ дайындайтын және тамақтануға қажет заттар*) танып білуіне қарай, бұл сөздерді дұрыс қолдануы да оңай болады.

Төрт жастағы балалардың қабылдауының психологиялық ерекшелігі – олардың затты тұтас бейне ретінде көру қабілеті, бөлшектерді байқамай калуы. Осыған байланысты балалардың сөздерінде заттардың бөліктерінің атаулары аз: жануарлар денесінің бөліктері, күрделі заттардың құрамдас бөліктері. Балалар түстердің реңкін атауын сөйлегенде пайдаланбайды, мысалы, қызғылт, қызылсары, күлгін. (*№ 7 Қосымша; 3 бөлімде көрсетілген*).

Сонымен қатар балалар белгілі бір затты сол затқа тән түспен жақсы байланыстырады: ақ қар, көк аспан, жасыл шөп. Осылайша, түс балаға таныс затты тану белгілерінің бірі болып табылады. Бұл жастағы балаларда заттарды және олардың тұрған орнын (*жоғарыда, төменде, алыста, жақында*) анықтау дағдылары жетіле қоймаған

Бес жастан кейін сөздік қоры тез дамиды. Егер алдыңғы жылдары белсенді пайдалануда қанша сөз бар екенін шамамен анықтауға болатын болса, қазір мұны істеу қиын. Еріксіз жады сөздікті толтырудың негізі ретінде бұл жаста өзінің кемелденуіне жетеді, сөздер өз бетінше есте сақталады. Бір рет естілген сөз белсенді сөздікке оңай енеді. Осы жастағы балалардың сөздік қорын зат есімдер, етістіктер (*жорғалайды, ұшады, өрмелейді, тоқиды, кісінейді, мөңірейді, қанқылдайды*), сын есімдермен (негізгі түстердің, реңктерінің атауы, көңіл-күйге қатысты қарапайым сын есімдер т.б.), сан есімдермен (әсіресе зат есіммен сан есімнің үйлесуі: *тоғызыншы, онын-*

шы, сегізінші т.б.), үстеулер, жұрнақтар және жалғаулармен байыған болып табылады. Алайда сан есімге тәуелдік жалғауды қосуда он сегізінші – *он сегіз*, он тоғызыншы – *он тоғыз*, жиырмасыншы – *жиырма* деген (-ыншы/-інші жұрнақтарынсыз) жауаптар бергендері де болды. Алуан түрлі заттарды сипаттау, қарым-қатынас жасауға қажетті сөздерді қолдану және түсіну, оларды сөйлеуде белсенді қолдану дағдылары қалыптасады. Осы жаста сын есім, үстеу, есімдіктерді белсенді қолданады. Өзіне таныс заттар мен суреттерді толығымен сипаттай алады, әңгіме құрастырады. Жалпылауыш сөздерді және зат есімдерді (*диван, төсек, үстел – жиһаз; мәшине, ұшақ, пойыз, тікұшақ – көлік; нан, қант, ет, кәмпит, шұжық – азық түлік, итбалық, акула, дельфин – теңіз жануарлары*) дұрыс қолдану біліктері дамыған. Қоршаған орта, ауа райының құбылыстары (қар, жаңбыр, найзағай) жайлы білімдер мен ұғымдарды қалыптастыру барысында сөздік қоры бай және дамыған.

Алты жастағы баланың сөздік қорында үш мыңнан үш жарым мыңға дейін сөз болады. Бұл лексиконды ересек топтарындағы мектепке дейінгі балалар күнделікті сөйлеуде қолданады деп есептеуге болмайды, көбінесе олардың тұрмыстағы сөздігі қарапайым болып келеді. Барлық сөздерге балалар дұрыс мағына бермейді, мәндердің қате түсіндірмелері де кездесуі мүмкін. Кейде олардың сөйлеуі қарапайым ғана сөйлемдер және айналымдармен араласқан болады. Арнайы жинақталған суреттер бойынша заттар, іс-әрекетпен сын-сипатты атауы жақсы дамыған. Балалар күнделікті өмірде кездесетін және жиі қолданылмайтын заттар, іс-әрекетпен сын-сипатты біледі (*қару, кемпіркосақ, бұғы, балта, секіріп бара жатыр, тар, аласа* т.б.). Балалар өз бетімен тақырыптық қатарды толықтыруы, мысалы «Түлкі, сиыр, арыстан» дегенде бала «ит, тышқан, мысық т.с.с.» деп жалғастыра алады. Кез келген затты сипаттамасы бойынша атай алады «*Дене қызуын өлшейтін зат қалай аталады?*» (градусник). Заттардың (жануарлардың) іс-әрекеттерін жалғастырып атай алады: «*Қоян секіреді, ал қарлығаш... (ұшады); құрт жорғалайды, ал балық... (жүзеді); ат шабады, ал жылан ... (жорғалайды); шегіртке секіреді, ал жауынқұрт ... (жорғалайды); мысық мырылдайды, ал ит ... (үреді); мәшине жүреді, ал ұшақ ... (ұшады); «Мәшине гаражға кірді, ал содан кейін ... (шығады)» (тексеру тапсырмалары № 9 Қосымша, 4.1 бөлімде берілген).*

Себеpti-салдарды анықтайды, біледі «Гүлді суғармаса, ол ... (солады). Қыз суды далаға ... (шашты)».

Балалар заттардың сын-сипатын қарама-қарсы мәнді сөздерді қолданып, атайды: «Өзен – терең, ал арық – ...». Алты жасар балалардың мағынасы бар сөздерді және айқын мағыналы сөздерді қолдануларына ықпал ету қажет. Кейбір сөздердің, мысалы, «алтын алақан», «күн батты» деген сияқты сөздердің астарлы мағыналарын түсінуіне ұмтылу керек. Сөздердің лексикалық мағынасы мен мәнін түсініп, мағынасы бойынша жақын не-

месе карама-қарсы сөздерді сөйлегенде қолданады. Ауыспалы мағынадағы сөздерді, бейнелі теңеулерді түсінеді, оларды сөйлегенде қолданады. Сөздердің лексикалық мағынасы мен мәнін, мағынасы бойынша мағыналас не карама-қарсы мағыналы сөздер, ауыспалы мағынадағы сөздер, бейнелі сөздерді қолдануды түсінеді және түсіндіре алады. Жалпылама сөздерді қолдана біледі, сөздерді жалпылап, біріктіреді («*Аяқ киім*», «*Киім*», «*Жәндік*», «*Азық түлік*», «*Құрал-саймандар*», «*Оқу құралдары*»), сөйлегенде жалпылауыш сөздер мен қолжетімді бейнелі сөйлеуді қолданады. Белсенді сөздікті сөздерді сөйлемге біріктіретін (*өйткені, себебі*), ойды тиянақтайтын (*мысалы, міне*), айтылғандарды жалпылайтын (*үнемі, ешқашан*) сөздерімен толықтырады. Түрлі логикалық топтарға жататын заттарды атай алады және таниды; сөйлемде көп мағыналы, синоним, антоним сөздерін айтады, белгілі бір затқа белгілерін тандап, затпен іс-әрекет жасайды және берілген әрекетке заттарды іріктейді.

4.4 Тілдің грамматикалық құрылымының қалыптасуы

Үш жастан кейін сөзжасамды меңгеру басталады. Алдымен балалар қандай да бір жұрнақтарды қолданған кезде қателіктер жібереді. Тілде жоқ сөздер пайда болады. Мұндай сөз шығармашылығы мектепке дейінгі балаларға тән және 6-7 жаста морфемдік жүйені меңгеру аяқталған кезде жоғалуы керек. Кейбір жұрнақтарды қате қолданған балалардың өз сөздері, балалар қолданатын морфемалардың мағынасын түсінетінін көрсетеді, алайда оларды сөйлеу тілінде қалай қолдануды әлі естерінде сақтамаған, яғни олар сөйлеу нормаларын игермеген. Мұндай қателердің байқалуы емес (бұл морфемдік жүйені меңгеру үдерісі жүріп жатқанын айтады), ал олардың сөздік қорының аздығынан болмауы аса назарды қажет етеді. Балалардың неологизмдерінің мысалдарын келтіре кетейік: ұқсастық бойынша «*жүр*» – «*секір*»: «*Бақа былай жүреді*». Аналогия бойынша «*малшы*» – «*малғашы*»: «*Қой бағатын адам – малғашы*». Бұл жастағы балалар жануарлар және олардың төлдерінің атауларын білдіретін сөздерді (*түйенің төлі – бота, ботақан; сиырдың төлі – бұзау, қойдың төлі – қозы, ешкінің төлі – лақ*), балалардың арасында сөздерді түрлі тәсілдермен жасай алатындары кездесті (*көрпе – көрпеше, таяқ – таяқша, су – сушы*), зат есімдерді жекеше және көпше түрде қолдану дағдылары дамыған (*кітап – кітаптар, көрпе – көрпелер, қарындаш – қарындаштар т.б.*); әртүрлі тәсілдермен жаңа сөздер құру дағдылары дамыған (*№ 7 Қосымша, 5.1-5.2 бөлімдерде берілгендей*).

Қалыпты жағдайда дамыған балалар арасында «сөз жасамайтыны» болмайды. Мағыналық қате жоқ, қателері әдеби тілде сөз түбірі қандай

морфемамен қолданылатынын балалардың естеріне сақтамауында. Егер сөзжасамдық нормаларды бала меңгере бастаса, онда негізгі сөзжасамдар амалдарын балалар меңгерді деуге болады. Септеу мен жіктеулердің өнімді типтерін грамматикалық формаларды дұрыс қолданады деп айтуға болады. Сонымен қатар осы жаста аграмматизмдер кездеседі, себебі балалар септелудің өнімді типтерін үш жасындағыдай өнімсізге көшіреді. Әрине бұл жаста мұндай қателер аз. Өнімсіз тип бойынша жүру, өсу етістіктері сияқты сөздер өзгереді.

Балалар септеуде (*ата газет* – атамның газеті, *апа көйлек* – апамның көйлегі), жіктеуде қателер (*Менім ойыншық* – менің ойыншығым, *оның ойыншығы* – олардың ойыншығы; *олай дәйігей* – олар дәрігерлер) жібереді. Сан есімдерді ретімен атай алғанымен, оларды зат есімдермен бірге қолданғанда кейбір балалар қателескені байқалуы мүмкін, балалардың сан есімдерді септеуде қателері болады (бесінші қарындаш – «бес қарындаш»), сөздік қорында есімше мен көсемше өте аз.

Бес жастағы балаларда сөйлеу тілі этикеті, түбірлес сөздерді жасау және қолдану біліктерін, етістіктерді жалғаулармен, жай және күрделі сөйлемдерді қолдану дағдылары қалыптасады. Интонациясына байланысты (хабарлы, сұраулы, лепті) сөйлемдерді ажыратып, сөйлеуде қолдана білуі дамыған. Балалар сөзжасам формаларын ғана емес, сонымен қатар ережелерден алып тастауды үйренеді, морфемдер өз орындарына алады, сөз шығармашылығы жағдайлары азая түседі. Бірақ көп жағдайда сөзжасау және сөзөзгертулері дамыған. (*№ 8 Қосымша, 5.1-5.2 бөлімдердегі әдістемелерде берілгендей*).

Дегенмен дыбыстардың кезектесуімен (қалаймын – қараймын), номинативті жағдайларда зат есімдерінің көпше формаларын қолдануда қателер болуы мүмкін, мысалы, бала – балдар, кітап – кітаптар, қасық – қасықтар, дәптер – дәптерлар. Балалардың кейбіреуінің өзіндік сөйлеу тілінде етістіктердің саны көбейеді. Тілдің грамматикалық құрылымы күрделене түседі.

Алты жасар баланың қарапайым сөйлемдерден тұратын сөздері күрделі сөйлемдермен ауыстырылады. Мысалы, *«Біз кеше серуенге бардық және көлдің жағасында ойнадық»*. Алуан түрлі лексикалық және грамматикалық құралдарды: сөздерді (*«бір күні», «бірде»*), оқиғаларды (*келе жатып, естідік, қаштық, күлдік, үйге кеттік*) қолданады, көрнекіліктер, заттар, сұрақтар, жұмбақтар және т.б. қолданады.

Сөйлегенде мәнерліліктің интонациялық құралдарын (қарқын, ырғақ және т.с.с.) қолдана алады. Сөйлегенде көп қолданылатын жалпы мағыналы сын есімдер, етістіктер, үстеулер, жалғаулар, жалпы мағыналас зат есімдерді қолданады. Зат есімнің жекеше түрінен көпше түрін жасау (*жастық–жастықтар, маса–масалар, көрпе–көрпелер, кілем–кілемдер, есік–есіктер, қалам–қаламдар*) арқылы сөзөзгерту балаларға қолжетерлік. Жіктік жалғауларды қолданып, сөзөзгертулері жақсы дамыған (*мен дәрігермін,*

сен дәрігерсің, ол дәрігер, олар дәрігер (олар дәрігерлер). Алайда ішінара «*Сен дәрігерсіз, Сен ұстазсыз, олар дәрігер... (олар дәрігерлер)*» деп жауап бергендер байқалды. Зат есімдерді жіктік жалғауларды жалғау арқылы сөзозгерту мысалдары мынадай болды: *Менің шыршам, сенің шыршаң, оның шыршасы, Сіздердің шыршаңыз (шыршаларыңыз), (тексеру мысалдары № 9 Қосымша, 5 бөлімде берілген).*

Септік жалғауларды (ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес) жалғап, сөзозгерту жақсы дамыған. Зат есімнің септіктерін қолдануын тексеру үшін балаға суреттер ұсынылып, сұрақтар қойылды: «*Тәрелкенің жанында не тұр?*», «*Қыз көжені немен жеп отыр?*», «*Қыз нені жуды?*» т.б. Бала сюжетті суреттер бойынша сөйлемдер құрайды: «*Мысық орындықта жақта отыр*», «*Мысық орындықтың астында отыр*», «*Ит бұрыштан қарап тұр*» т. б.

Зат есімдерден етістік тұлғаларын жасау дағдылары қалыптасқан: «*Кім не істеп жатыр?*» – «*Сапар орындықты шегелеп жатыр. Айсұлу гүлдерді суғарып тұр. Әжем қияр тұздап жатыр*». Кішірейту мағынасындағы жұрнақтардың көмегімен жасалған зат есімдерді жасау балалардың көпшілігінде қалыптасқан: «*Мен үлкен заттарды атаймын, ал сен оларды кішірейтіп айт: кітап – кітапша; кілем–кілемше, қап –қапша, үй – үйшік*».

Сөздерді жасауы қалыптасқан: жинақтық сан есімдерді жасауы жақсы дамыған: *бір – біреу, екі – екеу, төрт – төртеу, бес – бесеу*; қатыстық сын есімдердің жасалуы: *суы жоқ жер – сусыз жер, үйі бар – гүлі көп – саябақ*; қатыстық сын есімдердің жасалуы: *мереке – мерекелік, мемлекет – мемлекеттік, жыл–жылдық*; қатыстық сын есімдердің жасалуы: *тоғайы көп жер – тоғайлы жер, күші көп бала – күшті бала*.

Ересектер және мектепалды даярлық топ (сыныптарында) балалардың ойын немесе басқа іс-әрекет барысындағы сөйлеу белсенділігі төмендейді, себебі бұл жаста сыртқы сөйлеу тілі ішкі сөйлеу тіліне айналады. Бұл туралы танымал ғалым А.Р. Лурия өзінің еңбектерінде айтқан [29]. Алайда, бұл құбылысты, бұзылыс деп санауға болмайды. Бұл жастағы балалардың тілі грамматикалық жағынан күрделі және лексикалық жағынан жетілгендіктен ортаңғы топ балаларына қарағанда досына бір нәрсені түсіндіру жағдайлары азаяды. Ойын кезіндегі өзіндік сөйлеу тілі ретінде өтінімдері мен тілектері басым болады. Балалар ойын барысында грамматикалық жағынан қарапайым тілді қолданады. Заттардың атауын есімдермен алмас-тырады.

Балалармен жұмыс істейтін педагогтар және ата-аналар балалар жаңа сөздерді қолданғанда оларды меңгерілген нормалар мен ережелерге сәйкес өзгертіп, сөздің дыбысы мен формасына саналы түрде бағдарлай алады. Олар құрастырған сөздерінен рахат алады, сөздің орнына дыбысқа ұқсас басқа мағынаны пайдаланады. Бұл жаста бала тілінің деңгейі ересек адамдардың тілдік мәдениетіне тікелей байланысты. Егер ересектердің тілі грамматикалық жағынан дұрыс, айқын, эпитеттер жиі кездесетін болса, әрі ол мазмұны бойынша бай болса, ересектер баланың сөзін уақытылы түзеп

отырса, баланың да тілі дәл сондай бай, анық, толыққанды дамыған болады деп толық сеніммен айтуға болады.

4.5 Байланыстырып сөйлеуі

Төрт жасар балалар 4-5 және 5-6 сөзден тұратын қарапайым сөйлемдерді пайдаланады. Бұл жаста бала көрген оқиғалар туралы өз бетінше айта алмайды. Оның сөздерінде байланыстырып сөйлеуге тән жан-жақты көрініс жоқ. Балалар оқиғаны баяндауда бірізділікті сақтай отырып, қысқа сөйлемдермен сөйлейді. Баланы қосымша сұрақтарсыз түсіну мүмкін емес. Әңгіме басында ол деген есімшені жиі пайдаланады, сондықтан бала кім туралы айтып тұрғаны түсініксіз. Балаларға сюжеттік суреттің мазмұнын сипаттау қиын. Көбінесе ол заттар, адамдар мен жануарларды атайды, сондай-ақ олар жасайтын әрекеттерді көрсетеді. Шағын ертегіні әңгімелеп айтып беруі мүмкін, бірақ ол жаттаған әңгіме болып табылады. Өйткені бұл жастағы балалардың есте сақтау қабілеті өте жақсы, сол себепті таныс ертегіні жатқа біледі. Осы жастағы көптеген балалар ұзын өлең ертегілерін есте сақтау қабілеттерімен ата-аналарын таң қалдырады.

Қолжетімді өлең мәтіндерін жаттауды мадақтау қажет, өйткені оларды дауыстап бірнеше рет айту (әсіресе көркем мәтіндер, ақындардың өлеңдері) баланың тілдік сезімталдығын дамытуға көмектеседі, оның сөздік қорын байытады, дыбыс айтуды жақсартады. Бұл жастағы «ерекше есте сақтау» қарапайым құбылыс және балалардың бұл қабілетіне қарау керек. «Үйшік» немесе «Мақта қыз бен мысық» ертегілерін есте сақтай алмауы байқалса, мұқият назар аудару қажет. Егер бұған ата-аналар кінәлі болса (балаларға оқымаса), бұл қателікті шұғыл түрде түзету керек, ал егер бала бірнеше рет қайталанғаннан кейін балаларға арналған өлеңдер мен тақпақтарын жатқа айта алмайтын болса, онда бұл жайтқа ерекше назар аударып, есте сақтау қабілетін дамыту жұмыстарын жүргізу қажет.

Төрт жастағы баланың сөйлеу тілінің дамуының сипаттамасын беруді қорытындылай келемынандай ерекшеліктерін атауға болады: бұл жастағы балалар құрдастары және ересектермен қарым-қатынасқа түсе алады, олардың өтініштерін (*тұр, бер, ал, қуыршақты тамақтандыр, мәшинені сүйрет*) орындайды; сөйлемдердің түрлерін (жай және күрделі), сын есімдерді (жылы, суық, түстерді білдіретін сын есімдерді), етістіктерді (*тұрады, секіреді, отырады, жазады, сурет салады*), үстеулерді, қосымшаларды қолданады; мамандық иелерінің атауын (*мұғалім, тәрбиеші, етікші, шаштараз, биші, етікші*), олардың ерекшеліктерін білдіретін сөздерді біледі, тұрмыстық заттар (*шаңсорғыш, фен, үтік, тоңазытқыш*) және қоршаған табиғат заттары мен құбылыстарының атауын біледі және мәнін түсінеді; себеп-салдарлық байланыстарды орната біледі; жалпы мағыналас сөздерді (*көлік, өсімдіктер*,

киім, аяқ киім, көкөністер, жемістер, азық түлік, қыстық ойындар, жыл мезгілдері) қолданады; сан есімдерді ретімен атайды, оларды зат есімдер мен септіктерде, жекеше және көпше түрде байланыстырады; отбасы, отбасындағы тұрмыс, халықтық дәстүрлер, қаласы (ауылы) туралы айтып бере алады; үлгі бойынша әңгіме құрастыра алады; шағын әңгімелер мен ертегілерді мазмұндайды (*№ 7 Қосымша, 6-бөлімде көрсетілгендей*).

Бала жеткілікті дамыған түрде белсенді сөйлейді, қарым-қатынас ба-рысында ашық фразаларды пайдаланады, сұрақтарға нақты және түсінікті жауап береді, өзі куә болған оқиғалар туралы айтуға қабілетті. Тыңдау және тілді түсінуі, диалог түрінде сөйлеу дағдылары қалыптасқан. Негізгі ойды дұрыс жеткізуге, монологтық ойларын байланыстырып құрай білуге, әңгімені бірізді және нақты айтуға, шағын сипаттау және хабар-лау әңгімелерді құрастыруға қабілетті. Шығармашылық әңгімелеп беруі дамыған: ересектердің көмегімен әңгіменің жалғасын және соңын ойдан шығарады, сипаттау және хабарлау әңгімелерін айта алу, бірізділікпен байланысқан сюжетті құрастыру, сөйлегенде бейнелеуіш сөздер, эпитеттер, салыстыруларды қолдануы дамыған. Бес жастағы бала тілі дамуының си-паттамасын қорытындылай келе мынандай ерекшеліктері анықталды: сөз тіркесі мен сөйлемді құрастырады; жай және жайылма сөйлемдермен ойын жеткізе алады; алуан түрлі заттарды жалпылайды және сипаттай-ды; қоршаған орта туралы түсінігі бар; негізгі ойды дұрыс жеткізе алады; балаларда түбірлес сөздерді жасау және қолдану біліктері, етістіктерді жалғаулармен (*өрмелегенде, жорғалағанда*), тілдік этикет, жай және күрделі сөйлемдерді қолдану дағдылары қалыптасқан. Шығармашылық әңгімелеп беру кезінде эмоцияға бай реңк бар: әңгімелерді бірізді айтып береді; су-реттерге сүйеніп немесе өз ойынша ертегі, әңгімелерді айтады; әңгіменің жалғасы мен соңын жалғастыруға қабілетті. Алуан түрлі оқиғаларды құрастырады және әңгімелеп бере алады, бақылағандары және суреттер бойынша әңгіме құрастырады, ертегілер ойлап шығарады, түрлі сөз тапта-ры мен салыстыруларды қолданып, монолог құра алады, құрдастары және ересектермен тілдік қарым-қатынаста еркін сұхбаттасады, өз сезімдері мен ойларын тілдік және тілдік емес құралдар арқылы жеткізеді, ізеттілік пен сыпайылық ережелерін меңгерген. Балалар өз әңгімелеріне эмоциялық реңк беріп, өз хабарламаларын нақты етіп көрсету мақсатында интонацияны қолданады (*тапсырмалар № 8 Қосымша, 6-бөлімде берілген*).

Бұл өз кезегінде жаттаған тақпақтарын жатқа айтуға мүмкіндік береді.

Алты жастағы балалардың байланыстыра сөйлеуін тексеруде мынаған мән берілді:

- мәтіннің заттық немесе нақты мазмұнын түсінуі;
- себеп-салдар байланыстарын түсінуі;
- сөздің астарын түсіну;
- тікелей айтылмаған ойды (жасырын мағынаны) түсінуі.

Байланыстыра сөйлеу тілін бағалау төмендегі көрсеткіштер негізінде жүргізілді:

- мағыналық тұтастық;
- мағыналық буындардың барлығын қайталау;
- аз ғана қысқартулармен қайталау; біршама қысқартулары немесе мағынасының шұбалаңқылығы бар толыққанды емес мазмұнын айту, мазмұндық буындардың (қисынды бірізділігі, себеп-салдар байланыстарын ескеру;
  - лексикалық-грамматикалық тұрғыдан безендіру: аграмматизмдерсіз; аграмматизмдерсіз, бірақ айтылған сөзді стереотипті түрде безендіру, сөздерді өзектендіруде қиындықтар, кейде лексикалық алмастырулар, аграмматизмдер көптеген лексикалық алмастырулар кездеседі;
  - өздігінен орындау: өздігінен мазмұнын айту; көмектескеннен не қайтадан оқығаннан кейін мазмұнын айту; сұрақтар негізінде мазмұнын айту.

Сұрақтарға толық жауап береді, күрделі және күрделі емес сөйлемдерді пайдаланады. Ол өз бетінше сурет бойынша әңгіме жасай алады, таныс ертегіні немесе әңгімені баяндай алады, қаралған мультфильм мен кітап туралы өз әсерлерімен бөлісе алады. Бала қиялдай және ертегілер құрай алады. Балалар үшін көркем шығарма мен фильмнің мазмұнын өз бетімен көрсету, зат пен ойыншықты сипаттау, ертегі ойлап табу, әртүрлі жағдайларда сезінетінін сипаттау қиын емес (*тапсырмалар № 9 Қосымша, 6 бөлімде берілген*).

Бұл жаста пайда болатын өте пайдалы қасиет – ол алдын-ала болжамдау, яғни бала болмаған немесе енді міне болатын жағдай туралы айтып беру немесе ересектер бастаған жағдаятты жалғастыруды ойластыра алатын болжай білу сезімі. Тағы бір жетістік – түсіндірмелі сөз, мысалы, құрдастарына қимылды ойын ережелерін түсіндіру, сюжеттік ойындардағы немесе үстел театрының көріністеріндегі рөлдерді келісу. Бұл жерде сөздерінің орынды қолданылуы, ерекше дәлдігі, әрекеттердің логикалық дәйектілігін анықтау талабы қойылады. Мысалы, «Үшінші артық» ойын ережесін түсіндіре отырып, ойыншыларды орналастыру тәртібін ақылға салып, олар қандай жағдайда өзгереді, кім жеңімпаз болып саналатынын есінен шығармауы керек. Диалогтік сөйлеуді игерген, өзіне айтылған сөзді тыңдайды және түсінеді, әңгімеге араласады, сұрақтарға жауап береді және сұрақ қояды, әңгіме барысында өзін мәдениетті ұстайды, сөйлегенде тілдік этикет формаларын қолданады: таныс және бейтаныс аудиторияның алдында, мерекеді, ересектердің алдында, басқа топта сөйлей алады. Берілген тақырып бойынша әңгіме құрайды. Мазмұнды сурет, мазмұнды суреттер топтамалары, сызба карталар бойынша әңгіме (5-6 сөйлемнен кем емес) құрастырады. Оқылғанды өз өмірінің деректерімен салыстырады және жеке тәжірибеге негізделген 4-5 сөйлеммен әңгіме құрайды. Алайда кейбір алты жасар ба-

лалар үшін мынадай кемшіліктері кездесуі де мүмкін: кейбір дыбыстардың болмауы немесе бір дыбыстарды басқалармен ауыс-тыруы, мысалға бірнеше дыбыстық топтарды ысқырық, ызың, сонор (р, л); 4-6 буыннан тұратын сөздерді бұрмалап, қысқартып айту; буындарды ауыстырып айту; басқалармен алмастыру (*балға – бағла; қарлығаш – қалғаш, қалырғаш; құрылысшы – құлышы, құлырысшы*); сөздік қоры кедей, онда күрделі зат жоқ, сын есімдер аз, көптеген ауыстырулар (*жейде – көйлек, жемпір, торғай – құс, дайындайды – пісіреді; тоқиды – тігеді; жамайды – тігеді; үлкен – жоғары, кең – ұзын, биік – үлкен; секіреді – жүреді; суды септі, шашты–суды құйды*). Алты – жеті жастағы балалардың кейбіреулерінде фонематикалық есту қабілеті жетіле қалыптаспаған, дыбыстық талдау жасағанда мынандай қателер жібергендері кездесті: сөздерден жекелеген дыбыстарды, ал сөйлемдерден сөздерді бөліп атау; сөздердегі дыбыстарды рет-ретімен атау; сөздегі дыбыстың орнын анықтау; сөздерді буынға бөлу. Бұл дағдылар сауатты оқытудың негізі болып табылады, сондықтан бұл білік пен дағдыларсыз баланың мектепте оқуы қиын болуы мүмкін. Сонымен, алты жастағы бала тілі дамуын сипаттай келе мынандай ерекшеліктерін айтуға болады. Алты-жеті жастағы балалардың тілі дамыған, мағынасына жақын және қарама-қарсы (*алыс – жақын, аласа – биік, ыстық – суық, үшкір – сүйір*) сөздерді оңай таңдай алады. Дауыс мүмкіндіктерін өте жақсы пайдаланады, өз пікірлеріне интонацияның әр түрлі реңктерін беріп, сыбырлап, қатты және ақырын, жылдам және баяу сөйлей алады. Олар заттар, құбылыстар, өздерінің ересектер және құрдастарымен өзара қарым-қатынасының ерекшеліктерін оңай сипаттайды. Бұл жастағы балалар ересектердің сұрақтарына толық және толық емес жауап бере алады, өз ойларын нақты және айқын түрде бере алады. Осы жастағы балалар ертегі мен әңгімелерді өздері құрастыра алады, олар үшін басы мен соңын ойлап табады. Әңгіменің мазмұнын дәйекті және қисынды түрде айтады, негізгі сюжеттік шеңберден ауытқымайды. Алты-жеті жастағы баланың сөйлеуінде грамматикалық қателер жоқ, барлық дыбыстарды дұрыс айтады, сөздері анық, сөздерде екпін дұрыс қойып сөйлейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда қазақ тілді балалардың сөйлеу тілінің онтогенезін зерттеу және мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытудың әдістемелік жағынан жетілдіруді қарастыратын ғылыми еңбектер аз деп айтсақ қателеспейміз. Сөйлеу онтогенезін ғылыми-тәжірибелік тұрғыдан зерттеу үдерісінің тіл теориясына қосатын үлесі мол. Сөйлеу онтогенезін зерттеуде баланың адам және затпен қарым-қатынасын, сөйлеу тілінің даму үдерісі және оның қызметімен байланыстыра қарап, қандай факторлар сөйлеу тілінің даму ерекшелігіне жағымды ықпал ететіндігіне аса көңіл бөліп, зерттеу өте маңызды.

Балаланың сөйлеу тілінің дамуы белгілі бір заңдылыққа бағынатындығы баршаға мәлім. Баланың сөйлеу аппараты қалыптасып туғанымен, ол сөйлей алмайды, себебі оның бүкіл жүйке жүйесінің және сөйлеу орталығының толық дамып жетілмеуі, өзінің сөйлеу аппаратын пайдалану дағдысын меңгермегені, онда айтуға қажетті ақпарат жоқ және ол ақпарат мазмұнын әлі де жинақтау қажет екендігі мәлім нәрсе. Осының барлығын ескере отырып, баланың жетілуіне және дамуына ықпал жасау қажет екендігі айдан анық.

Біз қарастырған баланың даму кезеңнің психофизиологиялық ерекшеліктері мынадай:

- дене және психикалық дамудың өзара тығыз байланысының болуы (дене дамуындағы қандай да бір ауытқушылық психикалық бұзылыстарға себепші болуы мүмкін);

- дамудың жеке-дара қарқыны (гетрохрондық қасиетіне қарай ағза мүшелері мен жүйесінің біркелкі және бірдей дамымауы);

- баланың жан-дүниесінің нәзіктігіне қарай оны тәрбиелеуге қойылатын ерекше талаптар;

- балалардың оқуға деген қабілеті (бұл жаста шарпты байланыстар оңай құралады).

Өмірінің бірінші жылының соңында баланың ішкі дүниесіндегі ересек адаммен біртұтастығы: бала және ересек адам болып екіге бөлінеді. Бұл кезде бала белгілі бір дербестікке, өзіне-өзі қызмет көрсету қабілетіне (аясы шектеулі) қол жеткізеді. Бала дамудың сапалы жаңа сатысына аяқ басады. Қорыта келе төмендегілерді атай аламыз:

Бұл кезеңде баланың сөйлеу тілі автономдық түрде (жағдаяттық, көпмағыналы, полисемантикалық сөздер ересек адамдардың сөздерінің жаңғырығы ғана болып табылады) болады, сонымен бірге олардың қарама-қайшылығы байқалады, яғни бұл сөйлеу тілі қарым-қатынас құралы ретінде басқаға бағытталғанымен, тұрақты мағынасы болмайды. Бұл қарама-

қайшылық басқаларға түсінікті болып, өзге тұлғалармен қарым-қатынаста және өзін басқаруда пайдаланылатын ерте жастағы балалардың маңызды жетістігі сөйлеу тілінің пайда болуы (жаңа құрылым) арқылы шешіледі.

Бала осы кезге дейін өзінің қандай затпен болмасын жүзеге асырылатын әрбір әрекетін ересек адамның қатысуымен орындады. Бұл жағдай көбінесе құрастыру заттары арқылы жүреді. Осы құбылыс сәби жастың соңында ғана кездеседі. Заттың қасиеттеріне қарай әрекет ете отырып, бала қандай жағдайда болмасын оның бекітілген қолданыс түрін аша алмайды. Бұл карама-қайшылық дамудың жаңа әлеуметтік жағдайда шешіледі, яғни бала үшін бастапқыда жаңалық болып, кейіннен оның жетістігіне айналатын, заттың қоғамдық қолданыс тәсілдерін меңгеруі ересек адаммен бірлескен әрекетте ғана жүзеге асады. Ерте жастағы дамудың әлеуметтік жағдайы: «бала – зат – ересек адам» түрінде болады. Аталмыш кезеңде бала толықтай затқа берілген, затпен әрекет тәсілі ересек адамға тән болса да, бала жеке-дара әрекеттерді өзі орындауы керек. Заттармен әрекеттің қоғамдық қабылданған тәсілдерін белсенді меңгеруіне бағытталған заттық әрекетке, яғни әрекеттің жаңа түрінде шешілуге тиіс. Әрекеттену барысында сөйлеу тілі, заттардың мағыналық атаулары, заттық әлемді жалпылама-категориялық қабылдауы және көрнекі-әрекеттік ойлау қабілеті пайда болады.

Баланың нақты бір жағдаймен байланыстылығы: ол болып жатқан жағдайға толықтай беріліп кетеді, оның тәртібі де құрамдық динамикалық байланыс ретінде енеді. Ерте жастағы бала өзінен ересек балаларға қарағанда болып жатқан жағдайға мүмкін болатын басқа заттар туралы бар білімін қоспайды, ол бұл жағдайдың сыртында не жатқанына, оны не өзгертуге болатынына мүлдем көңіл аудармайды. Бұл жағдай бірнеше факторларға: біріншіден, сенсорлық және моторлық атқарымдардың арасында ерте жастың басында пайда болатын бірліктің туындауына, екіншіден, қабылдау мен эмоциялық қатынастың тығыз байланыста болуына тәуелді болады. Барлық қызметтер бір-бірінен жеткілдікті деңгейде жіктелмеген, олар санада қабылдауға бағына, біртұтас бөлінбейтін бүтін ретінде әрекеттенеді.

Бұл кезеңде қабылдау жетекші психикалық қызмет болып табылады. Ерте жастағы баланың есте сақтау қабілетін белсенді қабылдауда не тануда ғана байқалады; бұл кезде ойлау қабілетін көрнекі-әрекеттік түрде (байланысты осы жағдайда көрнекі әрекеттену отырып қана анықтай алады) ғана байқалады.

Демек, ерте жаста заттық әрекеттер ересек адаммен қарым-қатынас құруға байланысты болады, сөйлеу тілінің жағдаяттық және реттеуші қызметтері қалыптасады, лексикалық бірліктер тез дамиды, ересек адамның сөйлеу тіліне назар аудару, әдеби шығармалар мен туындыларды тыңдау мен түсіну қалыптасады, баланың танымдық әрекеттері дамып, әлеуметтік тәжірибе дами түседі және сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымын меңгеру үдерісі басталады.

Сөйлеу әрекетінің дамуы – көп сатылы үдеріс. Бала өмірінің алғашқы 3 жылы ішінде сөйлеу қызметін қалыптастыруды қамтамасыз ететін морфологиялық құрылымдар жиынтығымен туады. Сөйлеу қызметінің дамуы баланың түсіну деңгейінде де, өзінің белсенді сөйлеу деңгейінде де меңгеретін интонациялық құрылымдар мен фонемдік құрамы негізінде құрылатын тілдің белгілі бір жүйесіне сәйкес жүзеге асырылады.

Бала есейген сайын, оның сөйлеу тілінің дамуына отбасы үлкен әсер етеді. Үйдегілер өз сөздерін қадағалап сөйлеулері керек: жылдам емес, сөздерді дұрыс айту, интонация бірқалыпты болуы керек. Үш-бес жаста мазасыз және эмоционалды ұлдарда кекештік пайда болуы мүмкін. Оның себептері әртүрлі: қорқу, еліктеу, тұқым қуалаушылық фактор, сондықтан баланың сөйлеуіне мұқият болып, егер ата-анасы тұтығуды байқаса, бірден логопед маманның көмегіне жүгінуі керек.

Әңгіме бір-бірін түсінуге, көзқарастар мен сенімдерді қалыптастыруға көмектеседі, сондай-ақ біз өмір сүріп жатқан әлемді тануда үлкен рөл атқарады. Әңгіме туғаннан табиғатпен берілген, ал біз, ересектер, өз уақытында және дұрыс дамуы үшін көп күш жұмсауымыз қажет.

Жоғарыда айтылғанды қорытындылай келе, ерте жастағы баланың сөйлеу тілінің дұрыс қалыптасуы үшін ортақ ережелерді ұстанған жөн:

- баламен баяу және түсінікті, жеткілікті қысқа фразалармен сөйлесіңіз;
- күн сайын балаға өлеңдер, ертегілер оқыңыз, суреттерді талқылаңыз;
- егер бала сізді сүйікті ертегісін жүздеген рет оқып беруін сұраса, бас тартпаңыз;
- ойын – баланың жетекші әрекеті, сондықтан ерте жастағы балалармен барлық сабақтарды тек ойын түрінде өткізу қажет;
- өзіңіз «балалар тіліне» ауыспаңыз және басқа ересектерден бұл әрекеттерді жасамауды сұраңыз;
- балалардың тілді меңгеруінде еліктеу өте маңызды. Еліктеу жолымен қалыптасатын осы шартты рефлекстерге бүкіл сөйлеу реакцияларының барлық жүйесі жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2 т. – М.: Педагогика, 1986.-Т.1. – 323 с.
- 2 Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. – СПб., 2007.
- 3 Гвоздев А.Н. Развитие словарного запаса в первые годы жизни ребенка. – Саратов, 1990.
- 4 Гвоздев А.Н. От первых слов до первого класса. – Саратов, 1981.
- 5 Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М., 2004.
- 6 Лямина Г.М. Развитие речи детей в раннем возрасте. – М., 1964.
- 7 Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку дошкольников: учеб. пособие для студентов высш. и сред. пед. учеб. заведений. – 3-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 400 с.
- 8 Максаков А.И. Воспитание звуковой культуры речи у дошкольников: пособие для педагогов дошкольных учреждений. – 2-е изд.-М.: Мозаика-Синтез, 2005.-64 с.
- 9 Логинова В.И. Формирование словаря. Развитие речи детей дошкольного возраста / под ред. Ф.Сохина. – М., 1984.
- 10 Ляховская Ю.С. Особенности словаря старших дошкольников.хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста. — М., 2000. — С. 223 — 226.
- 11 Богатырева А. Понимание слов детьми 3—5 лет: хрестоматия по теории и методике развития речи детей дошкольного возраста. — М., 2000 — С. 209—214.
- 12 Гербова В.В. Занятия по развитию речи в первой младшей группе детского сада. – М.: Мозаика-Синтез, 2007. – 241.
- 13 Струнина Е.М. Лексическое развитие дошкольников // В кн.: Развитие речи дошкольника. — М., 1990.
- 14 Сохин Ф.А. Психолого-педагогические основы развития речи дошкольников: учеб. – метод. пособие / под ред. Ф.А. Сохина. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2002. – 221 с.
- 15 Захарова А.В. К вопросу о развитии грамматического строя речи детей дошкольного возраста. – М., 1955.
- 16 Ядэшко В.И. Развитие речи детей от трех до пяти лет: о формировании предложений в речи детей. – Москва: Просвещение, 1966. – 96 с.
- 17 Арушанова А.Г. Речь и речевое общение детей: формирование грамматического строя речи: методическое пособие для воспитателей. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Мозаика-Синтез, 2005.- 296 с.
- 18 Розенгард-Пупко Г.И. Формирование речи у детей раннего возраста. – М.,1963.

- 19 Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 144
- 20 Рузская А.Г. Развитие общения дошкольников со сверстниками/ под ред. А.Г.Рузской. – М.: Педагогика, 2009. – 216 с.
- 21 Смирнова Е.О. Особенности общения с дошкольниками: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 160 с.
- 22 Эльконин Д.Б. Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 4-е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2007.
- 23 Шахнарович А.М. Проблемы формирования языковой способности //В кн.: Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991.- С. 185-220.
- 24 Цейтлин С.Н. Язык и ребенок. Освоение ребенком родного языка: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Изд-во ВЛАДОС, 2017. – 240 с.
- 25 Цейтлин С.Н. Онтолингвистика в пути //Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб. – 2018 – N 189. – С. 12-22.
- 26 Цейтлин С.Н. Речь ребенка: стремление к идеалу // Проблемы онтолингвистики: матер. ежегод.международ. науч.конф. РГПУ им. А.И. Герцена, лаборатория детской речи, Межвузовский центр билингвального и поликультурного образования. – Иваново, 2018 – С. 11-15.
- 27 Выготский Л. С. Мышление и речь: в 6 т. – М.,1982. – Т.2.- С. 30-31, 118-121.
- 28 Лурия А.Р. Язык и сознание. – М., 1979.
- 29 Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте //Вопросы психологии.- 1971.- № 4.
- 30 Запорожец А. В., Эльконин Д. Б. Развитие речи //В кН: Психология детей дошкольного возраста. – М., 1964.
- 31 Леонтьев А.А. Исследование детской речи //В кн.: Слова в речевой деятельности. – М.: Наука, 1974. – 333 с.
- 32 Кубрякова Е.С. Аналогия и формирование правил в детской речи // Детская речь: лингвистический аспект: межвуз. сб. науч. тр. – СПб., 1992.
- 33 Кубрякова Е.С. Данные о детской речи с общелингвистической точки зрения // Детская речь как предмет лингвистического изучения: межвуз. сб. науч. тр. – Л., 1987.
- 34 Кубрякова Е.С., Шахнарович А.М. Онтогенез речи и формирование языковой способности человека //В кН.: Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991.
- 35 Исенина Е.И. Дословесный период развития речи у детей. – Саратов, 1986.

- 36 Зимняя М.А. Речевая деятельность и психология речи // В кн.: Основы речевой деятельности. – М., 1974.
- 37 Харченко В.К. Корпус детских высказываний. – М., 2012.
- 38 Лепская Н.И. Язык ребенка: онтогенез речевой коммуникации. – РГГУ, 2013. – 151 с.
- 39 Аяпова Т.Т. Семантика онтогенезі және тілдік белгілердің даму ерекшеліктері. – Алматы, 2001.
- 40 Аяпова Т.Т. Сөйлеу онтогенезі. – Алматы: Раритет, 2003. – 280 б.
- 41 Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістері. – А., 1970.
- 42 Баймұратова Б. Мектеп жасына дейінгі балаларды сөйлеуге үйрету. – А.: Мектеп, 1981.
- 43 Бакраденова А.Б. Мектеп жасына дейінгі балалардың қазақша сөйлеу тілін дамыту. – Алматы, 1993.
- 44 Бакиянова Б. Мектепалды даярлық тобы баланың ойын арқылы сөйлеу тілін дамыту // В кн.: Наследие ученых Казахстана, глобализация современного образования: международный опыт и перспективы развития. – А., 2007.
- 45 Щелованов Н.М. Диагностика развития детей раннего возраста. – М.: Эксмо, 2005. – С.15-19.
- 46 Аксарина Н.М. Воспитание детей раннего возраста. – М.: Медицина, 2007. – 304с.
- 47 Аксарина Н.М., Кистяковская М.Ю., Ладыгина Н.Р., Эйгес Н.Р. Развитие и воспитание ребенка от рождения до трех лет. – М., 1969.
- 48 Каверина Е.К. О развитии речи детей первых двух лет жизни. – М.: Гос. изд-во мед. литер., 1950. – 121 с.
- 49 Цейтлин С.Н. К вопросу о взаимодействии лексики и грамматики в процессах конструирования ребенком индивидуальной языковой системы // В кн.: От значения к форме, от формы к значению. – М., 2012. – С. 562-567.
- 50 Цейтлин С.Н. Системность языка в аспекте речевого онтогенеза // В кн.: Лингвистика от Востока до Запада. В честь 70-летия В. Б. Касевича: сб. ст. – СПб.: СПбГУ, филол. фак., 2011. – С. 45-50.
- 51 Ушинский К. Д. Собр. соч., т. 2. – М.-Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. – 560 с.
- 52 Сейсенова А.Д. Актуальные вопросы онтогенеза речи казахскоязычных детей / Современная онтолингвистика: проблемы, методы, открытия: матер. ежегод. междунар. науч. конф. Санкт-Петербург, РГПУ им. А. И. Герцена. – Иваново: ЛИСТОС, 2019. – С. 230-233.
- 53 Громова О.Е. Логопедическое обследование детей 2 – 4 лет: методическое пособие. – М.: Сфера, 2014.

- 54 Нищева Н.В. Речевая карта ребенка младшего дошкольного возраста. – СПб.: Детство-ПРЕСС, 2013.
- 55 Стреблева Е.А. Психолого-педагогическая диагностика развития детей раннего и дошкольного возраста. – М.: Просвещение, 2007.
- 56 Тулебиева Г.Н. Мектеп жасына дейінгі жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың логопедиялық жұмыс барысында фонетика-фонематикалық түсініктерін қалыптастыру: магистр.дисс. – Алматы, 2013
- 57 Грибова О.Е. Онтогенетический принцип в логопедии //В кн.: Психоллингвистика и современная логопедия / под ред. Л.Б.Халиловой. – М.: Экономика, 1997. – С.31-40.
- 58 Жукова Н. С. Я говорю правильно. – Экспо, 2011 г.
- 59 Тасжурекова Ж.Т. К вопросу о формировании языковой системы казахского (родного) языка в дошкольном возрасте /Современная онтолингвистика: проблемы, методы, открытия: матер. ежегод. междунар. науч. конф. г. Санкт-Петербург, РГПУ им. А. И. Герцена. – Иваново: ЛИСТОС, 2019. – С. 226-230.
- 60 <http://www.ontolingva.ru/sotr.htm>.
- 61 <http://www.ontolingva.ru/publ.htm>.
- 62 <https://www.dissercat.com/content/rechevoi-ontogenez-v-teorii-i-eksperimente>.
- 63 <http://www.cdi-clex.org>.
- 64 <http://wordbank.stanford.edu>

Тасжурекова Ж.Т., Сейсенова А.Д., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б.
Ерте және мектепке дейінгі жастағы балалардың
тілдік дамуын тексеру әдістері
Әдістемелік ұсынымдар

Редактор *Ж.Т. Тасжурекова*.
Технический редактор *Д. Токтарбекова*.
Компьютерная верстка *А. Кабанбаев*.

Формат 60x84\16. Бумага офсетная. Усл. печ. л. 3,75.

ННПЦ КП 050008, г. Алматы, ул. Байзакова 273 А,
тел/факс 394-45-17, 394-45-07.